

PETNEHÁZI GÁBOR

Exemplum és prudentia.

**Jan Zamoyski [cenzúrázott] Kasszandra-levele
Báthory Zsigmondnak 1593-ból***

A történelemnek mindig voltak és lesznek is olyan emberi döntések eredményezte, vitatott fordulópontjai, amelyek fölött – a következmények ismeretében – könnyedén tör pálcát az utólagos emlékezet, vagy bonyolódik sokszor irreális („mi lett volna, ha” típusú) feltételezésekbe anélkül, hogy az események objektív körülményeivel, a döntéshozó emberek személyes viszonyaival és motivációival tisztában lenne. Ez az utólagos ítélethozatal természetes velejárója egy adott közösség, az emlékezés folyamatán keresztül megvalósuló történeti identitásképzésének, amihez sokszor a múltból is muníciót kap: olyan kortársaktól, akik sikertelenül ugyan, de megpróbálták útját állni a bekövetkező változásnak, tiltakozásuknak nyoma is maradt, és az idő utólag valamilyen formában igazolta álláspontjukat. Jan Zamoyski (1542–1605) lengyel főkancellár Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek 1593-ban küldött levele – Kossuth Lajos Deák Ferenchez intézett, elhíresült Cassandra-leveléhez hasonlóan¹ – egy ilyen dokumentum: a benne leírt jóslat rövid időn belül beigazolódtott, Erdélynek a tizenöt-éves háborúba történt belépése a tartomány pusztulásához, illetve a Báthoryak dinasztia-alapítási kísérletének a bukásához vezetett, ami hosszabb távon (vö. történeti emlékezet) egyben a Habsburgokkal szembeni, független, magyar nemzeti királyság Báthory István (1571–1586) idejében még nyitott lehetőségének a lezárulását is jelentette.

Cassandra-levél és *Kasszandra*-levél között természetesen számos különbség van, a tulajdonképpeni összevetésük is csak ezen a retrospektív lencsén keresztül nézve lehetséges. Különböznek a korszakok és a körülmények, sőt, ha a műfaj nem is, a megcélzott közönség mindenképpen eltérő: Kossuth nyílt levelet írt Deáknak egy már meghozott döntés ismeretében – közvetlenül a kiegyezés-törvény vitája és az azt követő koronázás előtt. Ugyanakkor Erdély belépése a török elleni nagy háborúba 1593 őszén még korántsem volt eldöntött tény, sőt a lengyel főkancellár konkrét tanácsa – kapcsolatfelvétel az angol királynővel és rajta keresztül hatni

* A tanulmány létrejöttét a MÖB magyar–lengyel kormányközi ösztöndíja (Krakkó, 2015), valamint a Ludwig Boltzmann Institute for Neo-Latin Studies (Innsbruck, 2017) ösztöndíja tette lehetővé. A szerző az "Antikvitás és reneszánsz: források és recepció" Kutatócsoport (TK2016-126) valamint a "Buda Oppugnata" NKFIH projekt (K 119237) munkatársa (SZTE-BTK).

¹ *Kossuth Lajos iratai VIII*, szerk. Kossuth Ferenc, Bp., Athaenum 1900, 3–17; <http://mek.oszk.hu/04800/04882/html/szabadku0183.html> (2017. 04. 27.)

a Portára a béke megtartása érdekében – is meghallgatásra talált.² Igaz, általában véve a háborúellenes retorika már kevésbé tudott hatni az ifjú fejedelemeire, annál inkább tanácsadóinak egy körére, a régi politika zászlóvivőire, akiknek akiknek viszont alig egy év múlva bekövetkező likvidálása a végső döntés kortársak számára is egyértelmű meghozatalát jelentette. Ez utóbbiból következik a második fontos különbség, vagyis hogy Zamoysky – a 19. századi Cassandra-Kossuthtal ellentétben – megélte jóslata beteljesülését is, Erdély feldúlását és Báthory István politikai örökségének a teljes megsemmisülését.³ A legnagyobb eltérés azonban – ahogyan azt a tanulmány második felében látjuk majd – az érvelés technikájából és stílusából adódik, ami természetesen abból az egyszerű tényből is fakad, hogy az egyik levél magyarul, a másik latinul íródott – ám nem csupán erről van szó. Zamoyski levele az alkalmazott exemplumok és adagiumok révén olyannyira kitérít a időbeli kereteket, hogy azzal már a politikai bölcsélet kategóriájába lép át, igaz, ezt a bölcséletet a 16. századi, gyakorlatias prudentia értelemben kell értenünk, s hogy ez pontosan mit takar, arra szintén visszatérünk még.

A szöveg majdnem teljes egészében szerepel Bethlen Farkas *Históriájában*,⁴ újraközlése és újrarendelése azonban több szempontból is indokolt volt. Ezek közül az első, hogy Bethlen – aki valószínűleg egy a Szamosközy-gyűjteményben

² Kakas István londoni követségéhez lásd: VERESS Endre, *Zalánkeményi Kakas István*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1905, 42–56; Uő, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești IV*, București, Cartea Românească, 1931, 25–28; BETHLEN Farkas, *Erdély története III*, ford. Bodor András, Kolozsvár, Bp., Erdélyi Múzeum Egyesület-Enciklopédia, 2004, 289–295.

³ Erdély és a hosszú török háború problematikájához, valamint a 'törökös' tanácsurak kivégzéséhez Bethlen művén kívül: *Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]*, ford., bev. Kulcsár Péter, Bp., Európa, 1982; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek III (1576–1596)*, kiad. Szilágyi Sándor, Bp., MTA, 1877 (*Monumenta Hungariae Historica*), 303–339, 453–459, 466–481; NAGY László, *Erdély és a tizenöt éves háború = Századok*, 116(1982), 639–688; Uő, *A orosz hírű Báthoryak*, Bp., Kossuth, 1984, 77–148; HORN Ildikó, *Báthory András*, Bp., Új Mandátum, 2002, 178–186; KRUPPA Tamás, *A kereszt, a sas és a sárkányfőg*, Kelet-közép-európai törökellenes ligatervék és küzdelmek a Báthory-korszakban (1578–1597), Bp., Róma, MTA, PPKE, 2014 (*Collectanea Vaticana Hungariae*, II/5), 238–301, különösen 290–301. – Báthory Zsigmond változó megítéléséhez: VÁRKONYI Gábor, *Báthory Zsigmond és a konstantinápolyi angol politika, 1594 = Historia critica*, Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből, szerk. Manhercz Orsolya, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 93–106; ERDŐSI Péter, *A politikai színlelés funkciói és megítélése Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában = Színlelés és rejtőzködés*, A kora újkori magyar politika szerepjátékai, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Bp., L'Harmattan, 2010, 77–109; HORN Ildikó, *Báthory Zsigmond prágai fogsága = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv*, szerk. Tusor Péter, Bp., 1998, 266–280; BARTÓK István, *A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes, Bp., Gondolat, 1987, 135–158.

⁴ *Historia rerum Transylvanicarum a Wolfgango Bethlen (...) ab anno 1525 contexta, post eius obitum ductu fratris sui Alexii Bethlen (...) continuata usque ad annum 1603*, [Keresd, 1684], 430–436; Wolffgangi DE BETHLEN, *Historia de rebus Transsylvanicis*, III, Cibinii, Martin Hochmeister, 1783, 87–105; magyarul: BETHLEN, *Erdély története III*, 237–248.

talált másolatot használt (erről lásd még alább) – „az idők szavára hallgatva” a levelet cenzúrázta, vagyis a lengyel főkancellár sokszor erősen németellenes, illetve a Habsburg-ház tagjait élesen kritizáló sorait és kifejezéseit vagy átírta, vagy egyszerűen kihagyta, amivel a levelet egyik legfontosabb argumentumától fosztotta meg. A másik ok, hogy a közelmúltban előkerült a dokumentum egy 17. századi, minden eddiginél teljesebb másolata,⁵ amit a Szamosközy-gyűjtemény töredékes, de kiadott példányával,⁶ valamint a Veress Endre hagyatékában fellelhető, 18. századi másolat átíratával⁷ összevetve már lehetővé vált az eredeti szöveg rekonstrukciója, amely a Báthory Istvánhoz köthető harmadikutas politika egyik legfontosabb – és tegyük hozzá: egyben legszebb, szinte hattüdalszerű – manifesztuma.⁸

Az erdélyi belpolitika útvesztőit az 1590-es években, a gyorsan változó érdekcsoportok különféle törekvéseit a korábbi és a legújabb szakirodalom is részletesen feldolgozta, így e helyütt elég, ha csupán a főbb momentumokat foglaljuk össze. A politikai elit számos, sokszor egymást keresztező törésvonal mentén volt megosztott: a jezsuita rend kiűzésekor és Báthory Zsigmond nagykorúsításakor (1588) még meglévő egységet a dinasztian belüli ellentétek, a generációs különbségek, és egyéb, sokszor személyes ellentétek tördelték darabokra, amit a mindinkább önjáróvá váló ifjú fejedelem a hatalma növelésére igyekezett kihasználni, miközben egy egyre markánsabb, háborúpárti érdekcsoport sorakozott fel mögöt-

⁵ Kraków, Bibl. PAU, nr. 9377 cop.; orig: Lwiw, Bibl. Dzieduszyckich, Ms. 134, nr. 92, fol. 811–823.

⁶ *Szamosközy István történeti munkái IV* – vegyes följegyzések, kiad. Szilágyi Sándor, Bp., M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1880–1892 (Monumenta Hungariae Historica Scriptores, 30), 407–411.

⁷ MTA KIK Kézirattár, Veress Endre-hagyaték, Ms 433: *Zamoyski János kancellár levelezése magyarokkal és magyarokról (1576–1605)*, Bp., 1946 (kiadatlan), 503–520. – Veress kéziratá Laurentius Weidenfelder (1693–1755) másolata alapján készült, aki élete végén négy vaskos foliókötetbe gyűjtötte össze az általa fellelt, Erdély történetére vonatkozó forrásokat. E gyűjtemény jelenlegi helyéről nincsenek információim. Életéről és műveiről lásd: SEIVERT, Johann, *Nachrichten von Siebenbürgischen gelehrten und ihren Schriften*, Preßburg, Weber, 1785, 481–485.

⁸ Báthory országegyesítő terveire: SZÁDECZKY Lajos, *Báthory István titkos terve a magyar királyságot és erdélyi fejedelemséget illetően* = *Századok*, 16(1882), 497–498; Uő, *Báthory István és egy magyarországi összeesküvés* = *Századok*, 20(1886), 851–866; VERESS Endre, *Báthory István Habsburg-ellenes politikája*, Gyula, 1960, (A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 15), 19–28; HORN Ildikó, *Báthory István uralkodói portréja* = *Portré és imázs*, Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Bp., L'Harmattan, 2008; KRUPPA 2014, i. m. 29–154. – Hogy a másik oldalon ebben mennyire láttak valódi fenyegetést, a jelenlegi kutatásban tudomásom szerint feldolgozatlan terület. Krzysztof Warszawicki (1543–1603) Miksa császárnak 1576 szeptemberében írott argumentációjában mindenesetre elég világosan fogalmaz: *Bathoreus offensae conscientiae, quoad vivet moliretur, quo pacto Maiestatis Caesareae vires et potentiam debilitet, suam vero augeat et distentat. Et quoniam Ungarus est et fortuna tumens, Ungarus etiam qui Maiestatis suae subditi sunt ad defectionem sollicitabit et partim spe pacis Turcicae, partim Poloniae vicinitate, partim denique fluxa et mobili Ungarorum fide, verendum est, ne si tempus et quietem habuerit, reliquum Ungariae cum Transilvania coniungat atque possideat. Rationes et argumenta pro regno Poloniae recuperando*=*Christophori VARSEVICHI Opuscula inedita ad illustres viros epistolae caeteraque documenta*, ed. a Theodoro Wierzbowski, Varsaviae, typis Josephi Bergeri, 1883, 73.

te.⁹ Külpolitikai téren is nagy volt a bizonytalanság: Erdélynek 1591-től egy mindinkább eszkalálódó háborús konfliktus közepette kellett helytállnia a nemzetközi politika változó és egyre terebélyesebb színpadán, egyik oldalon a katolikus ligához való csatlakozás lehetőségétől kecsegtetve,¹⁰ a másikon a fejedelemséggel szemben sokszor kiszámíthatatlan, gyorsan változó sztambuli vezetés ostorától és növekvő követeléseitől riogatva,¹¹ miközben a Báthory István képviselte harmadik útról, a lengyel királyság megszerzéséről és/vagy a Habsburgoktól független nemzeti királysággal kapcsolatos aspirációiról sem mondott le.¹² Olyan konstelláció volt ez, ahol a szereplők mindegyike egyszerre több lehetőséggel számolt, szükségszerűen több vasat tartott a tűzben, amit Zamoyski levelének az interpretációja során is figyelembe kell vennünk.

A lengyel külpolitika végig a 16. század folyamán következetesen békére törekedett az Oszmán Birodalommal szemben, a főkancellár érvelése tehát ebből a szempontból tökéletesen megfelel a hagyományos lengyel álláspontnak.¹³ Zamoyski ugyanakkor – túlzás nélkül állítható – különleges figyelmet fordított az ifjú fejedelem (és rajta keresztül Erdély) sorsára, akiért amiatt is felelősséget érezhetett, mert (ahogyan Bethlen Farkas beszámol róla) Báthory István halálos ágyánál megesküdtött, hogy gondoskodni fog a király unokaöccséről, akivel első felesége, Báthory Grizeldisz haláláig sógori viszonyban is állt.¹⁴ Ezt a kiemelt figyelmet tanúsítja az a levél is, amelyet 1588-ban Ghiczy János kormányzónak

⁹ Különösen: VÁRKONYI 2014; KRUPPA 2014, ill. a 3. jegyzetben idézett irodalom.

¹⁰ NIEDERKORN, Jean Paul, *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1993 (Archiv für Österreichische Geschichte, 135), 27–102.

¹¹ LELE József, *Erdély és a török haditervek 1593–94-ben = Acta Universitatis Szegediensis Sectio Historica* 98(1993), 53–64; FODOR Pál, *Egy nagy háború előjátéka, Megjegyzések az 1591–1593 közötti oszmán politikáról* = Uő, *A szultán és az Aranyalma*, Tanulmányok az oszmán–török történelemről, Bp., Balassi, 2001, 399–406.

¹² Lásd a 8. jegyzetet.

¹³ A témához: KOŁODZIEJCZYK, Dariusz, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century), An Annotated Edition of „Ahnames and Other Documents*, Leiden, Brill, 2000. – A következetes békepolitika nem zárta ki, hogy egy esetleges törökellenes, kelet-európai összefogásban ne vettek volna részt. Zamoyski levelének értékelésekor azt a tény is figyelembe kell venni, hogy a lengyel és török diplomácia 1593-tól kezdődően folyamatos tárgyalásokat folytatott, amelyek végül az 1598. augusztus 4-én megszületett szerződéslevélben zárultak le sikeresen. Erdély tehát alkalmasint ebben a konstellációban is részt vehetett volna. Lásd: VÁRKONYI Gábor, *Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában (1593–1598) = Aetas*, 18(2003) 2, 44–62; Uő, *Az angol diplomácia és az Erdélyi Fejedelemség a tizenöt éves háború időszakában = Fortuna vagy Fatum árnyékában? Fejezetek az Erdélyi fejedelemség történetéből*, szerk. Kovács Kiss Gyöngyi, Kolozsvár, Korunk–Komp-Press, 2014, 49–71. Vö. NIEDERKORN 1993, i. m. 471–498. ill. KRUPPA Tamás, *Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez = Századok*, 137(2003), 603–651.

¹⁴ BETHLEN, *Historia* II, 518; *Erdély története* III, 162. – Zamoyski 1583-ban vette feleségül Grizeldiszt, aki 1590-ben halt meg. Vö. GÖMÖRI György, *Adalékok Balassi utolsó lengyel útjához és kapcsolataihoz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 80(1976), 684–694.

írt, s amelyben – az itt közölt szöveghez hasonlóan – részben a fejedelem nagykorúsításának, részben pedig a jezsuiták kiűzésének káros következményeire figyelmeztetett,¹⁵ valamint az a mód is, ahogyan 1600-ban, Zsigmond második lemondását követően közbenjárt az érdekében – megint csak az angol udvarnál.¹⁶

Az itt közölt dokumentum közvetlen előzménye az volt, hogy Zsigmond és a fejedelmi tanács 1593. augusztus 16-án levélben kért tanácsot Zamoyskitól, miután a magyarországi hadszíntérre tartó Szinán pasától meglehetősen erőteljes hangú felszólítást kaptak a hadműveletekbe való bekapcsolódásra (török oldalon természetesen), illetve élelmiszerszállítmányok indítására.¹⁷ A főkancellár válaszában pontos dátuma egyik másolatban sem maradt fenn, a levelet Zamoyski szóbeli instrukcióival együtt valamikor augusztus végén adhatta át a Lengyelországból visszatérő Gyulaffy Lestár a címzettnek. Az angol követségbe induló Kakas István követutasítása szeptember 1-én kelt; útja folytatásához október 11-én kapott kísérőlevelet Zamoyskitól, Krakóban.¹⁸

Az idők fordulását a kortársak is világosan érzékelték, ez Bethlen Farkas és Baranyai Decsi János művéből is kitűnik, de ugyanígy Enyedi György augusztus és október között, Kolozsváron tartott prédikációiból, amelyek teljes mértékben visszatükrözik mindazt a bizonytalanságot, amit Erdély lakói a baljós előjelnek tekintett szokatlan természeti jelenségektől (üstökös, jégverés) és a meginduló török hadműveletek hírértől egyformán riogatva érezhettek.¹⁹ A fejedelem a szeptember elején tartott gyulafehérvári országgyűléssel együtt mindenestre komo-

¹⁵ JAKAB Elek, *A Ghyczyek Erdély történetében, különös tekintettel a kormányzási intézményre*, Bp., MTA, 1875, 62–67.

¹⁶ Zamoyski több ajánlólevelet írt Zsigmondnak az angol udvarba és személyesen a királynőnek, azzal az indokkal, hogy sógora Angliába szeretne utazni. Az utazás végül nem valósult meg, feltehetően tudatos félrevezetésről volt szó Bécs felé, Zamoyski Zsigmonddal együtt ugyanis Erzsébet királynő kedvező válaszelevelének keltezése idején (1600. szeptember 8.) már a Vitéz Mihállyal szemben vezetett hadjáraton, Moldvában tartózkodott. Vö. TÓTH Sándor László, *Báthori Zsigmond politikája és harmadik lemondása (1599–1600) = Aetas*, 26(2011), 2, 85–98, 95–97; *Elementa ad fontium editiones IV. Res Polonicae Elisabetha I Angliae regnante conscriptae ex archivis publicis Londoniarum*, ed. Carolus H. Talbot, Romae, 1961, 155–161; GÖMÖRI György, *A Báthoriak levelezése I. Erzsébet angol királynővel = Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Bp., Akadémiai, 1989 (Irodalomtörténeti füzetek, 118), 22–30, 27.

¹⁷ Vö. BETHLEN, *Erdély története* III, 224–225; A Zamoyskinak küldött levél máig kiadatlan. Eredetije Varsóban: Archiwum Głównie Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich 165 (Korespondencja Jana Zamoyskiego, pierwszego ordynata: listy różnych osób do Jana Zamoyskiego), fol. 15–18; másolatban: MTA-KIK Veress-hagyaték, Ms 433, 496–499.

¹⁸ Kakas követutasítása: VERESS, Andrei, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești* vol. IV (1593–1595), București, Cartea Românească, 1932, 25–32; Zamoyski kísérőlevele: *Elementa ad fontium editiones XVII. Res Polonicae ex Archivio Musei Britannici pars II*, ed. C. H. Talbot, Romae, 1967, 147–148. Vö. GÖMÖRI 1989, i. m. 22–25; ugyanaznap Báthory András is írt I. Erzsébetnek, jóindulatát kérve Erdély ügyében: *Magyar Tört. Okmánytár V*, szerk. Simonyi Ernő, Pest, 1859, 189–191. Idézi GÖMÖRI 1989, i. m. uo.

¹⁹ Erről legújabban vö. KÁLDOS János, „*Látván az időnek szörnyű állapotját*” – Enyedi 60. beszédének előzményei = *Enyedi 460*, Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évforduló-

lyan vette a háborús készülődést, ám a konkrét hadbalépést végül sikerült elodáznia.²⁰ Halogató taktikájában Zamoyski tanácsa nyilvánvalóan szerepet játszhatott.

A főkancellár levélben követett argumentációja kettős: az egyik, lágyabb és melankolikusabb húr, amit penget, az erasmusi értelemben vett, irénikus hang: részben általános háborúellenesség, részben a keresztény összefogás hiánya feletti keseregés, utóbbinak a levél elején, előbbinek a perorációban adva hangot. A másik, ennél jóval erőteljesebb és élesebb szólamot a németellenesség, valamint a Habsburg ház történelmi példákkal alátámasztott erélytelenségének, illetve 'plusquam Punica fides'-ének, megbízhatatlanságának részletezése képezi.²¹ Ez a (Bethlen által szinte teljesen kihúzott) szólam azért fontos, mert éppen a fent emlegetett harmadik út, a Habsburgoktól elszakadni kívánó politika, illetve az ezt alátámasztó érvrendszer meglehetősen koherens összefoglalását jelenti. Ennek egyik fő érve a németekkel kapcsolatos általános elutasítás, a negatív nemzeti sztereotípiák: gombaszerű piperkőcök, írja Zamoyski a korban divatos széles karimájú kalapra és szintén igen széles, keményített gallérra utalva, nem szeretnek és nem tudnak harcolni.

A másik, már a Habsburg-házat támadó érv a 'Te csak házasodj, boldog Ausztria' kifordítása: örökké csak azon törik a fejüket (így Zamoyski), hogyan házasodhatnak be valahová, hogy mindenféle csalárd machinációkkal hogyan tegyenek szert egy újabb tartományra. A megszerzett területeket azonban, szól a következő érv, megtartani már nem képesek, erélytelenek, gyávák, tehetetlenek. Ráadásul, jön a végső adu, az adott szavukat soha nem tartják be, sőt szándékosan kavarodást okoznak, ahogyan azt Ferdinánd tette János királlyal, vagy Miksa Báthory Istvánnal. Az első a titkos békeszerződést (váradi béke), a másik pedig a török elleni összefogás tervét egyszerűen elküldte a szultánnak, illetve (ami lengyel szempontból különösen fontos) az ifjabb Miksa sem tartotta meg az esküjét, miután a lengyel trónért 1587-ben véghezvitt sikertelen expedícióját és fogságba esését követően szabadon engedték. Mindezen negatív érvelésbe ékeli be Zamoyski azt a konkrét és észszerű tanácsot, amit a fejedelem és a fejedelmi tanács meg is fogadott, vagyis a követküldést I. Erzsébethez, hogy az ő közvetítését és pártfogását kérjék a Portán.²²

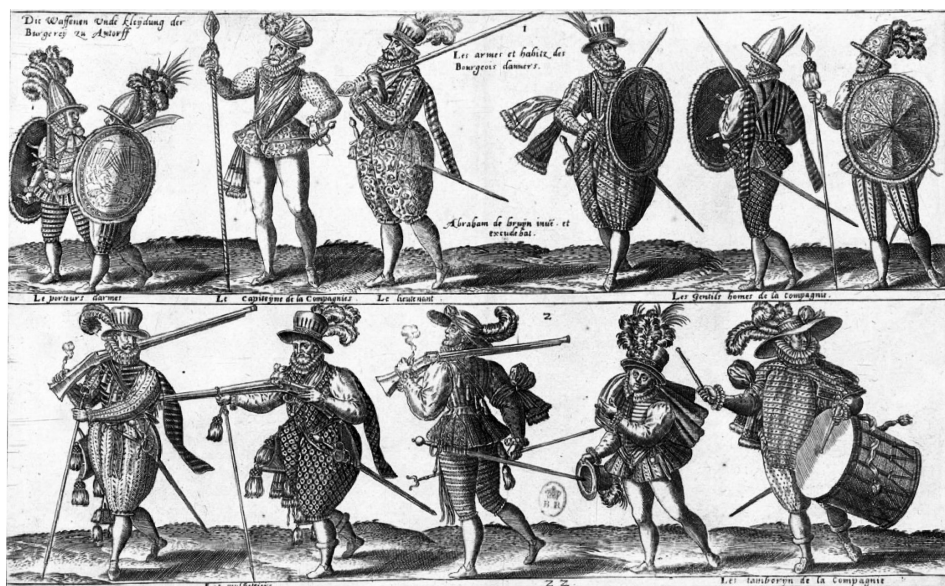
A történelmi példákra való hivatkozás, valamint felhasználásuk egy adott döntéshelyzetben a korban elterjedt történelemfelfogást tükröz, aminek Zamoys-

jára rendezett kamarakonferencia előadásaiból, szerk. K. Kaposi Krisztina, Lovas Borbála, Bp., MTA–ELTE–HECE, 2016, 153–166.

²⁰ Lásd KÁLDOS 2016, i. m. 154–155, 164.

²¹ A Habsburg-ellenes közhelytárban Zamoyskinál ez központi jelentőségű fogalom. Hogy mennyire számított közhelynek a korban és összefüggésben állhat-e a 19. századi olasz Risorgimento politikai nyelvében felbukkanó perfidia Austriaca terminussal, azt további kutatások hivatottak tisztázni. Vö. Szamosközy megjegyzésével: 'austriacae fraudes, tanquam proverbio usurpantur' - *Szamosközy István történelmi munkái*, IV, 11.

²² 2., 13. jegyzet. – Erzsébet királynő és Murád szultán levelezésére lásd még: ALLINSON, Rayne, *A Monarchy of Letters, Royal Correspondence and English Diplomacy in the Reign of Elizabeth I*, New York, Palgrave Macmillan, 2012, 131–150.

1. kép Német katonák Abraham de Bruyn (1539-1587) metszetén:

Omnium pene Europae, Asiae, Aphricae atque Americae gentium habitus/Habits de diverses nations de l'Europe, Asie, Afrique et Amerique/Trachtenbuch der furnembsten Nationen und Volker Kleydungen beyde Manns und Weibs Personen in Europa, Asia, Africa und America [Köln], 1581, [p. 252]

ki a szöveg bevezetőjében is hangot ad. Azért kell itt külön idéznünk, mert nagyon pontosan rimel olyan teoretikus szövegekre, amelyeket a főkancellár is olvashatott,²³ illetve amelyeket a tudománytörténet a 17. század elején bekövetkező empirista fordulat 16. századi előzményeként tart számon. Ily módon tehát egy diplomáciai levélben történő előfordulásuk kiszélesítheti, vagy legalábbis új megvilágításba helyezheti az eddig feltételezett hatástörténetet.²⁴ Zamoyski sze-

²³ Zamoyski – a lengyel és magyar politikai és szellemi elit számos tagjához hasonlóan a korszakban – Padovában szerzett doktorátust (1565-ben), illetve, ahogyan itt a levélben is említi, máshol is, így Párizsban is folytatott stúdiumokat. Báthory István legbefolyásosabb híveként Lengyelországban 1578-tól főkancellár, 1581-től hetman volt, István halála után Vasa Zsigmond trónraléptét segítette elő a rivális Habsburg Miksa főherceggel szemben, majd az új király legnagyobb belső ellenlábasaként lényegében haláláig megőrizte szinte kizárólagos befolyását a lengyel bel- és külpolitika irányításában. Vö. TYGIELSKI, Wojciech, *Politics of Patronage in Renaissance Poland. Chancellor Jan Zamoyski, his supporters and the political map of Poland 1572–1605*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1990 (Fasciculi Historici, 15).

²⁴ A história kora újkori diadaláról, illetve átfogó értelemben, 'modus cognoscendi'-ként történő értelmezéséről vö. Arno SEIFERT korszakos monográfiáját: *Cognitio historica, die Geschichte als Namengeberin der frühneuzeitlichen Empirie*, Berlin, Duncker & Humblot, 1976, illetve POMATA, Gianna, SIRAI, Nancy G., *Introduction = Historia, Empiricism and Erudition in Early Modern*

rint ugyanis a történelem egy gyakorlatban alkalmazható, praktikus tudás: a történelmi példák ismerete egy kritikus helyzetben segít a döntés meghozásában, a história tulajdonképpen nem más, mint az egyéni tapasztalatok összessége; olyan exemplumok tárháza, amelyek az emberi életben követendő magatartás, az emberi lét cselekedeteihez nyújtanak gyakorlati útmutatót.

Miután a háborús forgatógok nagyon hasonló módon támadnak és megváltozott szereplőkkel, de ugyanazok a tragédiák játszódnak le a világban körforgás-szerűen, s mivel a jövőt az emberi ész nem, csak Isten ismerheti, ezért szükséges, hogy az előttünk álló történésekhez útmutató vagy óvó tanácsot a múltból merítsünk, és követendő példának tekintsük a már megtörtént eseményeket. Hiszen a bölcsesség nem más, mint a múlttal való számvetés alapján a jövő előrelátása és annak megértése, hogy mi az a jó, amit követnünk, s mi az a rossz, amitől óvakodnunk kell.²⁵

Külön érdekesség, hogy Enyedi egyik augusztus végi – tehát a levél Erdélybe érkezésével egyidejű – prédikációjában kísértetiesen hasonlóan fogalmaz:

Mert a históriáknak tudásából az a hasznunk, hogy értvén egyebeknek maguk viselését, mi is hasonló dolgokról azon ítéletben legyünk. Sőt valaminek a kezdetit látván a végét is jó idején már megtudhatjuk. Mert megszokott folyása e világnak nem könnyen változik meg. Hasonló eredetből hasonló kimenetelt kell várni.²⁶

Ez a felfogás, túl azon, hogy természetesen alapvetően Cicero ma is ismert és idézett sententiáira megy vissza,²⁷ a 16. század második felében nem utolsósorban Machiavelli pozitív recepciójához köthető, ahogyan ezt egy friss, 2016-os tanulmányában is bemutatja Almási Gábor.²⁸ A kora újkorban Machiavelli fogalmazta meg a leginnovatívabb módon a történelmi események mögötti emberi tényezők univerzális voltát, amiből ugyanazt a következtetést vonta le, amit Zamoyskinál is láttunk:

Europe, Cambridge MA, MIT Press, 2005, 1–38; a história-fogalom kora újkori kitágulásáról átfogóan: KELLEY, Donald R., *Between History and System*, uo. 211–237.

²⁵ Occurrunt siquidem subinde consimiles tempestates bellorum ac mutatis duntaxat personis eadem tragaediae in orbe quasi per orbem aguntur, proinde quia futuri notio mentibus humanis ignota solique Deo nota esset, necesse est consilia ex elapsis ad imminetia cavenda aut sequenda elicere, momentaque rerum gestarum ad imitationem exempli conferre. Nec enim aliud est prudentia, quam collecta acumine mentis ex prateritis futurorum providentia ac sequendi bonum, cavendi autem malum intelligentia.

²⁶ *Enyedi György válogatott művei*, vál. Balázs Mihály, Káldos János, Bp., Kolozsvár, Kriterion, 1997, 123; idézi KÁLDOS 1997, i. m. 157.

²⁷ *De oratore* II, 36: Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?

²⁸ ALMÁSI, Gábor, *Experientia and the Machiavellian turn in religiopolitical and scientific thinking, Basel in 1580 = History of European Ideas*, 42:7 (2016), 857–881. Magyarul: *Machiavelli a politikai, vallási és tudományos gondolkodásban* = *Uő, Reneszánsz és humanizmus*, Bp., Kossuth Klub, L'Harmattan, 2017, 307–348.

a történelmi példák egzakt elemzése részben a jövő megismeréséhez segít hozzá, részben pedig praktikus útmutatót ad az események irányításához, illetve elkerüléséhez. Ez az attitűd a 16. század második felében leginkább kidolgozott formáját a bázeli humanizmushoz köthető művekben, a (többek közt Machiavelli műveit is latinul kiadó) Pietro Perna (1519–1582) vezette nyomda, és az ott, illetve az egyetemen tevékenykedő Theodor Zwinger (1533–1588), valamint Nicolaus Stupanus (1542–1621) az 1570-es 1580-as években megjelentetett munkáiban nyerte el.²⁹ Legmarkánsabb példa rá Zwinger főműve, a végleges kiadásban, harminc kötetben, 4373 oldalas monstrummá duzzadt *Theatrum humanae vitae*. Olyan, az emberi lét minden helyzetében alkalmazható, univerzális példatár volt ez, amelynek rigorózus rendbe beosztott fejezeteiből, alfejezeteiből az egyén (azaz az olvasó) a különböző erények gyakorlására és ennek ellenkezőjére egyaránt kimerítő példákat olvashatott, részben abból a célból, hogy egyszerűen bölcsebb legyen általuk, részben pedig azért, hogy ezt a bölcsességét a gyakorlatban is kamatoztassa.³⁰

Szövegszerűen itt most csak két további példát szeretnék bemutatni, amelyek lényegi vagy egyenesen formai azonosságot mutatnak Zamoyski (és Enyedí) kétmondatos bevezetőjével. Az első részlet Pietro Perna, Paolo Giovio összes művei 1578-as kiadásához írt, I. Ágost szász választóhoz címzett dedicatiojából származik, ahol a történelem színpadának metaforája mellett feltűnik a történelmi példák jelenre és jövőre vonatkozó haszna is.³¹

Egyébként, hogy mást itt most ne is említsünk, azoknak, akik fontos ügyekről tanácskoznak és hoznak döntéseket, bőséges példatár áll rendelkezésükre, ha a történelmet ismerik, illetve abban jártasak: szinte a szemük előtt van mindennek az oka, lefolyása és kimenete. Ezeket pedig összevetik a jelennel, amiről döntenük kell, és vagy hasonlóságot vagy

²⁹ ALMÁSI 2016, i. m. 872–879; ALMÁSI 2017, i. m. 333–344. – A bázeli humanizmushoz általában vö. az ott hivatkozott irodalmat, különösen: BIETENHÖLZ, Peter G., *Basle and France in the Sixteenth Century*, Geneva, Droz, 1971; ROTONDÒ, Antonio, *Pietro Perna e la vita culturale e religiosa di Basilea fra il 1570 e il 1580 = Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento*, Torino, Giappichelli, 1974, 273–394; GILLY, Carlos, *Zwischen Erfahrung und Spekulation, Theodor Zwinger und die religiöse und kulturelle Krise seiner Zeit = Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 77(1977), 57–137, 79(1979), 125–223; PERINI, Leandro, *La vita e i tempi di Pietro Perna*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 2002; illetve BERNHARD, Jan-Andrea, *Die Humanistenstadt Basel als Transferzentrum für italienischen Nonkonformisten = Basel als Zentrum des geistigen Austauschs in der frühen Reformationszeit*, hrsg. Christine Christ-von Wedel, Sven Groose, Berndt Hamm, Basel, Mohr Siebeck, 2013, 299–326.

³⁰ Vö. ALMÁSI 2016, i. m. 874–876; ALMÁSI 2017, i. m. 335–338; GILLY, Carlos, *Theatrum humanae vitae: from natural anthropology to a 'Novum Organum' of sciences' = Magia, alchimia, scienza dal '400 al '700: l'influsso di Ermete Trismegisto*, ed. Carlos Gilly, Cis van Heertum, Firenze, 2002, 253–273; BLAIR, Ann, *Historia in Zwinger's Theatrum humanae vitae = Historia, Empiricism and Erudition*, 269–296.

³¹ Perna itt Stupanus egy korábban szintén általuk kiadott Arisztotelész-kommentárhoz írt bevezetőjét hasznosította újra, ez a részlet azonban a korábbi előszóban nem szerepel. Vö. ALMÁSI 2016, i. m. 876–877; ALMÁSI 2017, i. m. 333–334.

különbséget tapasztalnak: ami pedig, ki nem látja be, hogy a jelen bizonytalanságait éppen annyira világítja majd meg, hogy az esetek hasonlósága vagy különbözősége alapján könnyedén el lehessen választani, hogy mi az, amiben bízhatunk, és mitől kell tartanunk? Mi lehet tehát hasznosabb vagy kellemesebb annál, mint az emberi élet történelem kínálta tágas színházában nyugodtan helyet foglalni, és mások veszedelméből okulva bölcsőbbé válni? Mindenféle példázatot megsejlelni, amelyeket bármilyen dolgunkban alkalmazhatunk és nagy hasznukat vehetjük? Részt venni a legnagyobb ügyekben, a leghatalmasabb királyok és fejedelmek döntéseiben, és betekinteni azok következményeibe? Előrelátni a múltból a jelent? S végül egész századokat összekapcsolni egy ily rövid emberöltő alatt? Látni a legnagyobb birodalmak kezdetét, kiteljesedését és bukását? Világosan megismerni mind a magán-, mind a közélet bajainak okait és sohasem nélkülözni a biztos tapasztalatot? Hiszen, ahogyan Cicero írja, nem tudni semmit abból, ami azelőtt történt, hogy megszülettünk, annyi, mint örökké gyermeknek maradni.³²

A második szövegrészlet Alberico Gentili (1552–1608)³³ 1585-ben megjelent, *De legationibus libri tres* című munkájából származik, ahol a (Machivellinél is nagy karriert befutott) 'prudencia' és a történelem szoros kapcsolatáról ír, miközben Arisztotelészre, Prokopioszra, Liviusra, Thuküdidészre, Plutarkhoszra és Curtiusra hivatkozik, illetve név nélkül Machiavellire, akitől *A fejedelem* bevezetőjének híres hasonlatát kölcsönzi:

Mert nem más a mi bölcsességünk, mint az események megfigyelése és a jelen és jövő dolgainak mintegy a múlt kútjából mert ismerete. (...) Annak, aki a jövőt akarja átlátni, a múltba kell betekintenie. (...) Egyébként, akik mindent cselekednek, ugyanolyan emberek,

³² Etenim ut de caeteris nihil nunc dicamus, qui in rerum magnarum consultatione versantur, et de iis deliberant, si cognitione historiae communiti instructique sint, omnium rerum exemplis abundant: eorum causas, progressus, eventusque veluti ante oculos positos habent. Quas cum rebus praesentibus, de quibus iam consultandum est, quia aut similitudinem habere oporteat, aut discrimen: quis non videt illinc praesentibus rebus, quae dubiae sunt, tantam lucem inferri posse, ut quid ex similibus dissimilibusque causis coniiendum, sperandum metuendumque sit, facile intelligatur? Quid igitur utilius aut iucundius existimari debet, quam in humanae vitae teatro (quod Historia amplissimum suppeditat) sedentem et quiescentem, aliorum periculis cautum sapientem fieri, exempla intueri omnis generis, quae ad usum tuum accomodare quavis re possis, magna cum utilitate, maximorum regum et principum consultationibus de rebus maximis interesse, earum eventus intueri: ex retroactis futura prospicere: et denique secula tota in tam brevi vitae curriculo coniungere: maximorum imperiorum auspicia, progressus et finem videre: malorum tam publicorum quam privatorum causas liquide cognoscere, nec usquam experimento certo destitui? Nam ut a M. Cicerone scriptum est, nihil earum scire, quae antequam nascereris factae sunt, hoc est, semper esse puerum. A szöveget lásd: PERINI, *La vita e tempi di Pietro Perna*, 345. A Cicero-idézet forrása: Orator, 34, 119.

³³ Gentili életművéhez a róla szóló könyvtári irodalommal együtt vö. a Centro Internazionale Studi Gentiliani kiadványait és konferencia-aktáit: <http://www.cisg.it/centro-internazionale-studi-gentiliani>; publikációs tevékenységéhez: MACLEAN, Ian, *Alberico Gentili, his publishers and the Vagaries of the Book Trade between England and Germany 1580–1614* = Uő, *Learning and the Market Place, Essays in the History of the Early Modern Book*, Leiden, Brill, 2009, 291–339.

ugyanaz a természetük és ugyanaz a szenvedély hajtja őket örökké. Amiből szükségszerűen ugyanolyan dolgok következnek. Ha megfigyeljük a dolgok menetét, egyértelmű, hogy igazat mondok. Hiszen mennyire különböznek a különböző népek erkölcei? Bizony vagy alig, vagy semennyire. (...) Aki a történelemmel van, az tehát olyan, mintha egy magas dombra vagy hegytetőre kerülne, ahonnan könnyedén belátja az alatt fekvő völgyeket, mezőket, továbbá mindazokat, akik a lenti helyeket járják, és ezek valamennyi lépését.³⁴ Vagyis, mikor leereszkedik és maga is útra kel, már pontosan tudja, melyik hely jó, és melyik rossz; melyik út egyenes, melyik görbe: vagyis így, megkezdett útján hasznosan és dicséretesen tevékenykedhetik. A többi tudománnyal szemben a történelemnek nyilvánvalóan az az előnye is megvan, hogy általa az elméletet és gyakorlatot egyszerre sajátítjuk el.³⁵

„Neque enim aliud est nostra prudentia” – fogalmaz Gentili, amikor a diplomata egyik legfontosabb erényeként a történelmi tájékozottságot írja le. A lengyel fő-kancellár szinte ugyanezzel a mondatkezdettel él, és különös hangsúlyt kap, hogy világosan különbséget tesz ’prudentia’ és ’providentia’ között:

Nec enim aliud est prudentia, quam collecta acumine mentis ex praeiteritis futurorum providentia ac sequendi bonum, cavendi autem malum intelligentia.

A ’prudentia’ tehát egyrészt a jövő eseményeinek előrelátása (’providentia’) a múltbeli analógiák alapján, másrészt ugyanezek alapján annak megértése (’intelligentia’), hogy mi az a csapás, amit el lehet, vagy el kell kerülni. A fogalomnak e komplexebb, és egyben gyakorlatias jellege alapvetően szintén Ciceróra megy vissza, ő volt az ugyanis, aki a platóni és arisztotelészi értelemben vett, inkább teoretikus értelemben vett ’phronészisz’-t a(z erényes) politikai cselekvés irányában kitágította,³⁶ majd jött Machiavelli, aki ezt az etika keretei közül kiragadva idé-

³⁴ Vö. MACHIAVELLI, *A fejedelem*, Bevezetés: „De miképp azok, akik a vidék képét megrajzolják, síkságra ereszkedvén szemlélik a hegyeket és magaslatokat, a völgyeket pedig a hegy tetejéről; hasonlóképp a népeket csak a fejedelem ismeri, és a fejedelem dolgait csak olyasvalaki, aki a népből való.” (Lutter Éva ford.)

³⁵ Neque enim aliud est nostra prudentia, quam eventorum observatio, rerumque praesentium ac futurarum ex praeteritis tamquam ex fonte scientia derivata. (...) eum, qui de futuris velit dispicere, praeterita intueri debere. (...) Etenim, qui omnia faciunt, homines iidem sunt, natura eandem, eosdemque affectus perpetuo retinentes. Quare, effecta eadem existere necesse sit. Sed et rerum observatione patet, verum esse, quod dico. Quantam enim videmus morum in singulis populis vicissitudinem? Sane aut nullam, aut levissimam. (...) Positus enim est quasi in specula et summo quodam monte is, qui cum historiis est: unde subiectos campos vallesque et quoscumque, qui loca haec inferiora perambularent, horumque gressus omnes facile despicit. Ergo cum descenderit ipse, inque aliquod se dederit iter; commoda et incommoda loca et rectas et obliquas vias praeclare noscet et in itinere instituto susceptoque cum fructu ac laude versabit. Habet profecto hoc praeter alias scientias historia, ut ex ea et theoriam et practicam simul assequamur. GENTILIS, Alberici, *De legationibus libri tres*, Londini, Thomas Vautrollerius, 1585, 108–110; Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1594, 168–171.

³⁶ De off. I, 160: Etenim cognitionem prudentiamque sequetur considerata actio; ita fit, ut agere

zett elő, Skinner óta közhelyesen, forradalminak értékelt változást.³⁷ Pontosabban, ahogyan ezt Zamoyskinál is látjuk, egyszerűen arról volt szó, hogy nyilvánvalóvá tette, hogy egy adott politikai aktornak nem feltétlenül kell (vagy lehet) minden helyzetben az erkölcsi értelemben vett legfőbb jóra (vagy rosszra) tekintenie.

Ami a példánkat illeti: a lengyel főkancellár levelében is világos, hogy mi lenne az erkölcsi értelemben vett legfőbb jónak megfelelő cselekvés – a török elleni keresztény összefogás. Ezt azonban – érvel Zamoyski – éppen a Habsburgok tehetetlensége és megbízhatatlansága miatt lehetetlen megvalósítani, következésképpen a legjobb döntés, „a követendő jó” (bonum sequendum) a jelenlegi állapotokon nem változtatni, az elkerülendő rossz pedig (cavendum malum) nem más, mint háborúba lépni a hatalmas szomszédal.

Zamoyski érvelésében többféle exemplummal operál. A levelében kidolgozott vagy narratív történelmi példák kivétel nélkül a félmúlt vagy közelmúlt eseményeihez kötődnek (Buda elvesztése, Miksa főherceg fogsága, Báthory István levele), illetve a korban elterjedt sztereotípiákra épülnek (német katonák harcképtelensége, a Habsburgok mohósága, megbízhatatlansága). Ezzel egyrészt az exemplum eredeti retorikai funkciójának tesz eleget,³⁸ másrészt e közeli, személyre szabott és személyes hangú példáival a meggyőzés hatékonyságot is fokozza, miközben elkerüli a moralizáló és túlságosan közhelyes, antik példázatokat. Úgy is fogalmazhatnánk: az exemplumok ismert, és a korszakban pl. Zwinger művében megtestesülő tárházát személyes és sajátosan kelet európai példákkal gyarapítja akkor, amikor ezeket egy tanácsadó levélben leírja.

Mindez nem azt jelenti, hogy antik példákkal ne élne, ezek azonban többnyire utalásszerűen jelennek meg, egy-egy állandósult szófordulat, azaz 'adagium' formájában. Az 'adagium' vagy 'paroemium', tehát egy retorikailag megformált beszédben és írásban a megfelelő helyen alkalmazott, közismert vagy kevésbé

considerate pluris sit quam cogitare prudenter. A prudentia-fogalomhoz Machiavellinél és előzményeihez lásd: SOLL, Jacob, *The Reception of The Prince 1513–1700, or Why We Understand Machiavelli the Way We Do = Social Research*, 81(2014), 1, 31–60; különösen 30–35.

³⁷ Vö. SKINNER, Quentin, *Machiavelli*, Bp., Atlantisz, 1995; Uő, *A machiavellista fejedelem erényei – mennyire volt machiavellista Machiavelli?* (ford. Förfköli Gábor) = *Obeliscus*, 1(2014), 23–44.

³⁸ Vö. BLAIR, Ann, *Historia in Zwinger's...*, 273–275. – Az exemplumok kora újkori használatáról és jelentőségéről: LYONS, John D., *Exemplum, The Rhetoric of Example in Early Modern France and Italy*, Princeton Univ. Press, 1989 (2. kiad. 2014); WACHINGER, Burghart, *Der Dekalog als Ordnungsschema für Exempelsammlungen, Der 'Große Seelentrost', das 'Promtuarium exemplorum' des Andreas Hondorff und die 'Locorum communium collectanea' des Johannes Manlius = Exempel und Exempelsammlungen*, hrsg. Walter Haug, Burghart Wachinger, Tübingen, Max Niemeyer, 1991, 239–263; *Kleinere Erzählformen des 15. und 16. Jahrhunderts*, hrsg. Walter Haug, Burghart Wachinger, Tübingen, Max Niemeyer, 1993. Magyaul: Tüskés Gábor, *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhitati irodalmában = Irodalomtörténeti Közlemények*, 96(1992), 133–151; KECSKEMÉTI Gábor, *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században = Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. Bitskey István, Debrecen, 1994 (*Studia Litteraria*, 32), 73–90; PAPP Andrea, „Példákból faragott tükörök” *Utak és lehetőségek az exemplumkutatásban = Toposzok és exemplumok*, 91–116.

közismert, elmés mondás, szófordulat használatáról a kora újkorban Erasmus írt a legalaposabban. Nem véletlenül, hiszen saját Adagia-gyűjteményénél nem volt – és azóta sincs – nagyobb, másrészt a 16. századi latinitást alapjaiban meghatározó erasmusi stílusnak az egyik legfontosabb kritériumát ezeknek a szófordulatoknak az alkalmazása jelentette, ami az esetek többségében nemcsak az írásmód, hanem egyfajta morális alapállás, a keresztény humanista Erasmus irénikus attitűdjének az átvételét is magában foglalta.³⁹ Zamoyski, ahogyan láttuk, a levél elején és végén fogalmaz ebben a szellemben, s így ezek után az sem meglepő, hogy főleg ezekben a részekben találunk adagiumszerű fordulatokat, amelyek azonban az avatott szem előtt további, többségükben olyan exemplumokat bontanak ki, amelyek átörökítését nagy részben szintén a rotterdami meszternek köszönhetjük.

Az első ilyen utalás, mindjárt a levél elején egy eredetileg Plutarkhosz *Moraliájából* származó hasonlat a nyilvánvesszőköteg eltöréséről. A Szkirilosz szkíta királyról szóló történet Erasmus *Apophthegmatájában* is szerepel, Zwinger *Theatrumja* négy helyen hozza példaként, illetve valószínűsíthető, hogy a korabeli lengyel nemesi közgondolkodásban – a szkíta–szarmata rokonságnak köszönhetően is – közkedvelt exemplum lehetett.⁴⁰ A levél közepe táján két fordulatban ezópusi utalást találunk, a nyúl és a teknős, valamint a róka és a holló ma is közismert meséjére, nem éppen hízelgő értelemben a német (teknőslomhaságú) katonaságra, illetve a lengyel királyság sajtjára áhító Habsburgokra vonatkoztatva.⁴¹ A levél végén, a peroratióban azután Zamoyski mintegy közhelyössztüzet zúdít Zsigmondra, miközben mellékesen elhagyja tollát az a félmondat is, amiért írását Kasszandra-levelnek nevezhetjük:

hamarabb hagy el majd a remény, ha ebbe belekezdész, mintsem szegődik társadul a siker, és hamarabb kell elmenned majd Erdélyből, minthogy a háborút lezárnád.

³⁹ Az *Adagiához* vö. a kritikai kiadás bevezetőit, ASD II–1–9, különösen: ASD II-4, North Holland, Amsterdam, 1987, ed. Felix Heinimann, Emmanuel KIENZLE; ASD II–1, North Holland, Amsterdam, 1993, ed. M. L. van Poll-van de Lisdonk, M. Mann Philips†, Chr. Robinson; Erasmus bevezetőjét az adagium definíciójáról, típusairól, hasznáról, használatáról lásd uott: *Prolegomena*, ASD II–1, 45–82. Vö. MANN PHILIPPS, Margaret, *The Adages of Erasmus, A study with translations*, London, Cambridge Univ. Press, 1964.

⁴⁰ Plut. Mor. 174g; ERASMUS, *Apophthegmatum sive scite dictorum libri sex*, Basileae, Frobenius 1531, 416; ZWINGER, *Theatrum* 1586, 866, 1731, 3253, 3754. – A történet a Kalinowa család címere alatt szerepel Szymon OKOLSKI háromkötetes, a lengyel nemesi családokat bemutató genealógiai munkájában: *Orbis Polonus (...) in quo antiqua Sarmatarum gentilitia pervetustae nobilitatis Poloniae insignia (...) specificantur et relucunt, authore Simone Okolski*, Cracoviae, in officina Francisci Caesari, 1641, tom I, 517. Vö. MILEWSKA-WAŻBIŃSKA, Barbara, *Latin as the language of social communication of the Polish nobility (based on the Latin heraldic work by Szymon Okolski)* = *Roczniki Humanistyczne*, 61(2013), 3, 55–61.

⁴¹ 124. és 254. mese (Perry). Kimondatlanul ugyan, de a Habsburg-holló csőréből a sajtot kiénekló róka ezek szerint maga Báthory, ami alapján egyértelmű, hogy Zamoyski – akár Machiavelli művéből kiindulva is – a ravasztságot alkalmasint a fejedelem pozitív tulajdonságai közé sorolta.

A 'peroratio' közhelyei is csak részben közhelyesek azonban, sőt egyfajta struktúráltság, illetve fokozatosság fedezhető fel bennük. Egyrészt találunk egy direkt idézetet Sallustiustól,⁴² másrészt jelöletlen, de nem kevésbé konkrét, háborúellenes fordulatokat megint csak Erasmustól, a nagy háborúellenes írásaiból (*Querela pacis, Dulce bellum inexpertis*).⁴³ Ennél szofisztikáltabb a „ne piszkáld karddal a tüzet” intése, amely a minden adagiumgyűjtemény őseként számontartott püthagoraszi bölcsességek egyike – ezeket Erasmus is az *Adagia* élén, elkülönítve közli – s amelynek alkalmazása Zamoyski esetében nyilvánvalóan a legnagyobb és legrégebb tekintélyre történő hivatkozást jelenti.⁴⁴ Minderre a koronát vagy zárókövet a levél utolsó szavai teszik fel, ahol a háromszoros kinyilatkoztatás-értelmű „dico, praedico, pronuncio” után Zamoyski egy olyan fordulattal él, ami nem erasmusi ugyan, ám rejtetten benne foglaltatik a levelet ihlető egész probléma egyik legáltalánosabb ókori párhuzama.

„Evangelia inde non immolabis”, írja Zamoyski a levél végén, az eredeti adagiumot (evangelia immolare, szó szerinti fordításban: 'feláldozni, megölni a jóhírt') egy tagadószóval kiegészítve, ami Caelius Rhodiginus, azaz Lodovico Ricchieri (1469–1525) *Antiquarum lectionum libri* című művéből származik, és – megint csak Plutarkhosz – Phókión-életrajzára megy vissza.⁴⁵ A párhuzam (némi keresgélés után) egyértelmű: az Athénban negyvenöt alkalommal sztratégosszá választott Phókión (402–318) következetesen konfliktuskerülő politikát képviselt a makedónokkal szemben, a Rhodiginus által (talán félreolvasásból) alkotott szóösszetétel eredetije Plutarkhosznál a lamiai háború (323/322) kezdeti sikerei miatt örömmáldozatot bemutató athéniakra vonatkozóan szerepel.⁴⁶ „Evan-

⁴² Bell. Iug. 83.

⁴³ *Vix ulla tam iniqua pax, quin bello vel aequissimo sit potior* (Querela pacis), ASD IV–2, 86; *Quod si ceu lancibus hinc atque hinc expensis commodis et incommodis, comperis multo potiore esse pacem iniquam quam bellum aequum* (Dulce bellum inexpertis, Ad. 3001), ASD II–7, 37.

⁴⁴ *Ignem ne gladio fedito* Ad. I. 2. vi. – Az ún. *symbola Pythagorae* gyűjteménye már az antikvitásban kialakult, Diogenész Láertiosz, Iamblikhosz és Porphüriosz műveiben maradt fenn. A reneszánszban Marsilio Ficino fordította latinra először. Erasmus a 36 sententiát, magyarázatokkal együtt az *Adagiához* írt bevezetés után helyezte: ASD II-1, 87-114; a szöveghagyományra lásd *uo.* 87–89.

⁴⁵ Plutarkhosz, Phókión, 23. Rhodiginus műve 16 kötetben jelent meg 1516-ban Velencében, Aldusnál, a halála után átszerkesztett végső formájában 30 kötetre duzzadt. A vonatkozó hely az 1562-es lyoni kiadásban (Lugduni, Sebastianus Honoratus): liber 25, p. 287. Az *Antiquarum lectionum* Erasmus Adagiájához hasonló vállalkozás volt, mind terjedelmében, mint enciklopedikus jellegét tekintve, kettejük között plágium-vita is volt. Vö. BLAIR, Ann, *The collective commentary as reference genre = Der Kommentar in der Frühen Neuzeit*, ed. Ralph Häfner, Markus Völkel, Tübingen, Max Niemeyer, 2006, 115–132, 119–124; Michaela Marangoni, *L' Armonia del Sapere: I Lectionum antiquarum libri del Celio Rodigino*, Venezia 1997.

⁴⁶ *καὶ φασι τὴν μὲν πόλιν ἐλπιδος μεγάλης γενομένην εὐορτάζειν εὐαγγέλια συνεχῶς καὶ θύειν τοῖς θεοῖς. Nagy reménykedés fogta el a várost, a jó híreket állandóan lakomákkal ünnepelték meg, és áldozatokat mutattak be az isteneknek.* (Máthé Elek ford.) Az eredeti szövegben az immolare jelentésű *θύειν*-nek nincs tárgya, itt tehát Rhodiginus vagy romlott szöveget használt, vagy valamit

gelia inde non immolabis” – ebben semmi köszönet nem lesz, fordíthatjuk kissé szabadon a végső figyelmeztetést a levél végén, ami kibontva azonban már így szól: ne kövesd el ugyanazt a hibát, amit az athéniak, akik nem hallgattak Phókiónra és bele is buktak a makedónok elleni felkelésükbe.

A levél végére helyezett adagium tehát még egy utolsó, sűrített exemplum: a végső iránymutatás arra, hogy a konkrét helyzetben mi a követendő, prudens cselekvés. A közelmúlt eseményeinek és tapasztalataiból leszűrt és felsorakoztatott egyéni példák megismerése már önmagában rávezet a helyes útra, avagy mondhatnánk Senecával:

longum iter est per praecepta, breve et efficax per exempla;⁴⁷

a tudós közhely formájában megfogalmazott utolsó figyelmeztetés tehát csupán a végső lökést hivatott szolgálni. Antik közhely és kora újkori exemplum így ér össze a lengyel főkancellár levelében, egyszerre mutatva rá a história fogalmának univerzalitására és praktikus hasznára, illetve használatára a kora újkorban.

Végül néhány szó a szövegről. Az *Erdély történetében* megmaradt verzió nyilvánvalóan Szamosközy István gyűjteményre megy vissza, akinek hagyatékához Bethlen Gyulaféhérváron hozzáfért, és a gazdag irategyűttest saját művének mintegy a törzsanyagává tette.⁴⁸ Ezeket a kéziratokat aztán Thököly csapatai vitték magukkal 1690-ben a keresdi nyomdából, ahol a történetíró fivére, Bethlen Elek addigra az 1601-es év eseményeit bemutató XI. könyvig készült el a mű nyomtatásával. Bethlen Farkas ugyanakkor annak idején Szamosközy nem minden iratát vitte el Gyulaféhérvárról, egyes följegyzések, másolatok, fogalmazványok továbbra is a fejedelmi levéltárban maradtak. Ezek között lehetett az a Zamoyski levelét tartalmazó részlet a *Pentadesből*, amit immáron megcsontult formában, Szilágyi Sándor fedezett fel és közölt az általa szerkesztett *Szamosközy István történeti maradványai* IV. kötetének 2. pótfüzetében.⁴⁹ Szilágyi szövege a mi számozásunkban a 112. sorban szakad meg („...iurisiurandi, cui dicundo obligatus erat, se subduxit”). Bár átirata láthatóan téves olvasatot nyújt néhány helyen, annyi bizonyos, hogy Bethlen egy ettől eltérő kéziratot használt, számos olyan eltérés van köztük ugyanis, amelyek nem egyszerű félreolvasás-

félreértett. Az *evangelia immolare* Rhodiginustól aztán az Erasmus utolsó titkáráként tevékenykedő Gilbertus COGNATUS *Paroemion sylloge* című gyűjteményén keresztül került be több nagy közmondásgyűjteménybe. Phókión alakja – Plutarkhosz és Erasmus nyomán – az exemplum-gyűjteményekben sűrűn előfordul, Zwinger *Theatrum*-jában több mint száz alkalommal.

⁴⁷ Ep. 1,6, 5

⁴⁸ Bethlenhez vö. BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, szerk. Ritoók Zsigmondné, Bp., Akadémiai, 1975, 480–499; a Szamosközyvel való összevetéshez: SZEKFI Gyula, *Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához*, Bp., 1904, 73–76.

⁴⁹ *Szamosközy István történeti munkái* IV – vegyes följegyzések, kiad. Szilágyi Sándor, Bp., 1880–1892 (Monumenta Hungariae Historica Scriptores, 30), 407–411.

ból, és nem is Bethlen cenzori tevékenységéből erednek. Ami a Veress Endre hagyatékában⁵⁰ fennmaradt, Weidenfelder-féle 18. századi másolatra visszamenő példányt illeti: Veress ezt alapvetően arra használta, hogy Bethlen szövegén javítson rajta azt követően, ahol Szamosközy gyulafehérvári kézírata megszakadt. Ezek alapján tehát nem megállapítható, hogy Weidenfelder eredetileg az akkor még feltehetően teljes, és a 19. században Szilágyi által már töredékében megtalált gyulafehérvári másolatot használta, vagy egy harmadik példányból dolgozott. Bizonyos azonban, hogy Szamosközy és a (Veress másolatában megőrzött) 18. századi másolat is tartalmazza a Bethlen által kihúzott németellenes és a dinasztiaira nézve dehonesztáló sorokat, amelyeknek ily módon a legteljesebb változatát a 17. század eleji kézírassal másolt, Krakkóban, Kazimierz Lepszy hagyatékában található lwówi példány őrzi, amely az itt közölt szövegnek is az alapszövegét képezi.⁵¹

A cenzúrázott verziót összevetve az eredetivel jól látszik, hogy Bethlen, ahol tudott, igyekezett finomítani a szövegben, így került a *Germani* helyére pl. legtöbbször a *vicini* kifejezés, illetve ennek megfelelően javította semlegesebbekre a Zamoyski által használt erőteljesebb szavakat (*machinatio*, *machinatus*, *spoliat*, *vastabit*, *nefas*, *lenociniis*, *carnifex*, stb.), vagy hagyta el azokat, ahol a mondat-szerkezet megengedte. Ahol ez nem volt lehetséges, ott részint megpróbálta átírni a szöveget (így pl. a német katonaságot gombaszerű piperkőcökké degradáló sorok nála valamiféle általános elpuhultságot fejeznek ki), részint pedig egyszerűen teljesen kihagyta az inkriminált sorokat. Javításai tehát a levél egészét lefedik; a legterjedelmesebb kihagyások, illetve részben átírások azonban a 101–138, 148–157 és 168–176. sorok között találhatóak. Az első esetben Bethlen jelzi ugyan, hogy kihagy, azonban rögtön torzít is, hiszen azt írja: „annak bizonyítására pedig, hogy milyen veszélyes a külföldiek ígéreteire hagyatkozni, és milyen könnyedén szoktak az erősen és szentül megkötött egyezmények és szövetségek felbomlani [Zamoyski] a következőket hozta fel: Miksa főhercegnek, akit a hadijog szerint fogságba ejtettek a lengyelek, kiknek annyit ígérgettek, hogy [Miksát] kiszabadítsák a fogságból (miközben kezesként közbejárt érte a római pápa, Rudolf császár és más keresztény fejedelmek is), mégis mindez hiábavalónak bizonyult. Továbbá milyen nagy veszélybe került I. János, Magyarország királya, miután Ferdinánddal szövetségre lépett, s miután ezt a törökök tudomására hozták.”⁵² Az eredetit megnézve kiviláglik, hogy Zamoyski ezen a helyen konkrétan az osztrák

⁵⁰ MTA KIK Kézirattár, Veress Endre-hagyaték, Ms 433: *Zamoyski János kancellár levelezése magyarokkal és magyarokról (1576–1605)*, Bp., 1946 (kiadatlan), 503–520.

⁵¹ Kraków, Bibl. PAU, nr. 9377 cop.; orig: Lwiw, Bibl. Dzieduszyckich, Ms. 134, nr. 92, fol. 811–823. Kazimierz Lepszy (1904–1964) a korszak elismert történésze volt, a lengyel főkancellár iratait kiadó *Archivum Jana Zamoyskiego* IV. kötetének (1585–1588; Krakkó, 1948) szerkesztőjeként a fennmaradó dokumentumok kiadására készült, ez azonban azóta sem valósult meg. Dokumentummásolatai – így Zamoyski e levelének az 1930-as években készült fényképmásolata is – a hagyatékában találhatóak Krakkóban.

⁵² *Erdély története* III, 241, ford. Bodor András.

Habsburgok megbízhatatlanságát ecseteli, amire magának Miksa főhercegnek a lengyeleknek tett, be nem váltott ígérését, Ferdinánd árulását a Portán, illetve azt hozza fel példának, hogy Németalföldet is szeretnék megszerezni, és még saját rokonuk, II. Fülöp sem bízik bennük. A másik két nagyobb kihagyott részlet szintén az uralkodóházat támadja: az elsőben szerepel az ominózus, II. Miksára nézve igen kedvezőtlen holló-róka hasonlat, a második pedig válogatott erős kifejezések kíséretében foglalja össze a dinasztia fenti exemplumokkal már bemutatott állhatatlanságát (tam turpiter fallunt, socios principes seducunt, decipiunt, destituunt, hostibus tradunt, denique turpi perfidia produnt, stb.).

Összegzés helyett talán annyit érdemes még megjegyezni: történeti szempontból meglehet, mindez csak kicsit módosít azon a képen, amit Erdélynek a hosszú török háborúba való belépéséről eddig is tudunk, két dologra ugyanakkor mindenképpen rávilágít. Egyrészt a Bethlen Farkassal, és általában a kora újkori magyarországi latin nyelvű történetírással foglalkozó történeti filológia hiányaira, vagyis arra a tényre, hogy a neolatin történetíróink művei többnyire kritikainak nem nevezhető kiadásokban férhetőek hozzá, illetve olyan fordításokban, amelyek ezen szövegkiadások alapján készültek, ahol lényegében a fordítók lelkiismeretére volt bízva, hogy a sokszor romlott, homályos vagy értelmetlen eredeti szöveg alapján hogyan készítik el a magyar (tudós és nem tudós) közönség számára értelmezhető fordításaikat.⁵³ A levél másik fontos tanulságát a lengyel kapcsolat és konkrétan Zamoyski főkancellárnak az 1590-es években az erdélyi politikára gyakorolt tisztázandó befolyása jelenti, amely kérdéskör feldolgozását egymástól függetlenül egy magyar és egy lengyel kutató is megkísérelte a világháború után, ám az összegyűjtött dokumentumokat végül egyikük sem tudta kiadni. Feladat tehát bőven van még a kutatás előtt, ráadásul a Veress és Lepszy hagyatékában található dokumentumok segítséget is adnak az elinduláshoz. Mindettől függetlenül azonban, művelődéstörténeti és mentalitástörténeti szempontból Zamoyski írása önmagában is nagyon jelentős kordokumentum: azzá teszik az általa használt történeti példák, amelyek mintegy lenyomatát jelentik a kora újkori lengyel és magyar Habsburg-ellenes nemesi közgondolkodásnak, valamint az a praktikus bölcsesség és retorikus megformáltság, amellyel a politikai irodalom és bölcsélet küszöbét is átlépi.

*

Jan Zamoyski, a dicső lengyel királyság egykori bölcs főkancellárjának Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemhez intézett levelének másolata, amit abból az alkalmából írt, hogy Báthory a tanácsát kérte, mit gondol, vajon elődeihez, a korábbi erdélyi fejedelmekhez hasonlóan a török császár hűbérében maradjon, avagy kössön szövetséget a római császárral, és az ő oltalma alá vonja magát.

⁵³ Erről a legérzékletesebben talán a Forgách Ferenc *Commentariijét* fordító Borzsák István számolt be: *Forgách Ferenc és Tacitus = Irodalomtörténeti Közlemények*, 81(1977), 51–60.

Felséges fejedelem, tiszteletreméltó uram és rokonom.

Miután a háborús forгатagok nagyon hasonló módon támadnak és megváltozott szereplőkkel, de ugyanazok a tragédiák játszódnak le a világban körforgás-szerűen, s mivel a jövőt az emberi ész nem, csak Isten ismerheti, ezért szükséges, hogy az előttünk álló történésekhez útmutató vagy óvó tanácsot a múltból mérítsünk, és követendő példának tekintsük a már megtörtént eseményeket. Hiszen a bölcsesség nem más, mint a múlttal való számvetés alapján a jövő előrelátása és annak megértése, hogy mi az a jó, amit követnünk, s mi az a rossz, amitől óvakodnunk kell. Látom, hogy milyen nehéz és kétséges döntéshelyzetbe kerültek és a végkimenetel bizonytalan és képlékeny volta miatt megosztottak vagytok a kérdésben, hogy a keresztény fejedelmekhez csatlakozzatok, vagy mégis a török szövetségben lenne tanácsosabb, ahogyan eddig is, a tartományt megtartanotok. Röviden fejtem ki e hosszabb tárgyalásra érdemes témát.

Semmi sem lenne üdvösebb a keresztény világnak s nem lenne kedvesebb Istennek és az emberiségnek, mint ha fejedelmeink és királyaink egy ésszel és akarattal (meg nem utolsó sorban egyesült erővel) a török hatalmának kiirtására szövetkeznének. De könyörgöm, hol az egyetértés, hol az elszánás, amiben bízva a keresztény fejedelmek, egyik a másik után, ekkora dologra vállalkoznának? Nálunk senki sem akarja jobban, hogy a török zsarnokság minél messzebb kerüljön a határainktól (hiszen a közelségük miatt ki vagyunk szolgáltatva a hatalmuknak), de amíg egyenként habozunk, valamennyien elveszünk, s amíg ez egyetlen csapással nem tud összetörni egy marék nyílvezzőt, addig egyenként kihúzgálva összeroppantja és szétmorzsolja őket.⁵⁴ S valóban nagy remény lenne végre megingatni és megtörni a török hatalmát (ami a mi semmittevésünk és széthúzásunk miatt nőtt hatalmasra), ha Európa királyai és fejedelmei erre összeszövetkeznének, és nem egymást marcangolnák kölcsönös gyűlölködéssel és pusztító háborúskodással, amivel mintegy széles utat nyitnak a török előtt a keresztény világ belsejébe. De ezek a hóhér fejedelmek és királyok minden bajt és csapást inkább háritanak a magukéról más nyakába, minthogy józan eszükre hallgatva akárcsak csekély erejüket is a közügy oltárán feláldozzák. S inkább áskálódnak újabb háborúkkal mások és a maguk vesztére is, minthogy a kereszténység esküdt ellensége ellen fegyveresen harcba szálljanak.

Eközben a török nagyon is észnél van, azonnal megragadja és kihasználja a számára kínálkozó lehetőségeket, és ha későn is, de nem eszmélünk föl, akkor hamarosan a Capitoliumon fog reggelizni – nem úgy mint egykor Hannibál, mert

⁵⁴ A Plutarkhosz által megörökített és a kora újkori szólásgyűjteményekben felhasznált történet szerint, Szkirilosz szkíta király halálos ágyán maga köré hívta nyolcvan fiát és egy nyílköteget adott nekik, hogy próbálják meg széttörni. Ezt a feladat lehetetlensége miatt mindegyikük elutasította. Erre az öreg király egyenként kihúzta a kötegből a nyílvezzőket és könnyedén összetörte azokat, majd arra buzdította fiait, hogy maradjanak mindig egyetértésben, mert csak akkor tudnak erősek maradni. Plut. Mor. 174g; Erasmus, *Apophthegmatum sive scite dictorum libri sex*, Basileae, Frobenius 1531, 416.

bízik erejében és a capuai gyönyörök sem gyengítették meg.⁵⁵ Reménytelennek tűnik tehát, nemcsak segítséget, de tanácsot is várni ezektől a mieinktől, legalább annyira, mint ha egy hóhértól kérnél könyörületet, vagy egy rablótól menedéket. Menj hát és bonyolódj bele egy kétséges és kegyetlen háborúba, költsd rá minden vagyonod, tedd fel rá az állam jövőjét; magadat, királyságodat és mindenedet tedd kockára. Ugyan kitől kapsz majd oltalmat vagy segítséget? Hol lelsz biztos menedéket? Vagy milyen vigaszod lesz egyáltalán a téged ért nyomorúságban és csapásokban?

Nem látom, hogy milyen segítséget és oltalmat remélhetsz a némettől, nemes fejedelem, hogy ilyen szoros szövetséget köss vele és az ő bizodalomban a török háború végtelen örvényébe vedd magad. Hiszen olyan puhányok, eltespedtek és élvhajhászok, hogy nem is teutonoknak, inkább teutonidésznek nevezhetnénk őket.⁵⁶ Bizony teljesen elfajzottak a nemes Hektórtól és őseik erkölcsseitől,⁵⁷ s nemhogy nagy dolgokra nem képesek, de még azzal sincsenek tisztában, hogy mi az, ami önmaguknak fontos és szükséges. Olyanok, mint a gombák: a fejüket teljesen befedik, a piszkot, a napot, a tábort rendet nem bírják elviselni. Minderre elegendő bizonyíték karimás kalapjuk és széles kartongallérjuk, amit oly előszeretettel hordanak.⁵⁸ És hidd el nekem, hatalmas a mohóságuk és bárhogyan is, de mindenképpen pénzt akarnak gyűjteni, olyannyira, hogy a lelküket is eladnák, ha valaki vevő lenne rá. Ha van is bennük bármilyen erő vagy kitartás, azt kizárólag önmaguk védelmére fordítják.

De nézd meg, milyen gyenge kézzel gondoskodnak a saját bajaikról is. Bátorság helyett, amiről fennen hirdetik, hogy még Akhilleusz elől sem hátrálnának meg,⁵⁹ csak tehetetlenség és bizonytalanság jellemzi minden cselekedetüket. Egyetlen törekvésük van, és háborút csak egyféleképpen viselnek: áskálódással, ármánnyal és házasságszédelgéssel más fejedelmek országának a megszerzésére törnek, és ezzel a mesterkedéssel szinte már egész Európát behálózták, olyannyira, hogy már csak az utolsó felvonás van hátra és hamarosan lehúzhatjuk a függönyt. Ég áldjon hát és tapsoljatok: ha a tűzvész az ő házukat is eléri, legfeljebb azt mondják majd a végén: ég áldjon és pusztuljatok. Szenvedélyük nem a tartományok elfoglalásával, hanem kizárólag azok elpusztításával elégíthető ki. Ezt igazolja többek között Magyarország egykor tündöklő székhelye Buda, de egész

⁵⁵ Liv. VII, 38

⁵⁶ A rómaiak Marius vezetésével a teuton és kimber törzsekkel vívták az első germán háborúkat, akiket szinte teljesen ki is irtottak. A teuton nők a fogságban tömeges öngyilkosságot követtek el. A „teutonidész” görögös végződésű szóalakkal Zamoyski a leszármazottak elnöiesedését és elpuhultságát akarja érzékelteni.

⁵⁷ A Hektórtól való leszármazást egy átfogó genealógiai program keretében I. Miksa császár (1486–1519) vezette be a Habsburg-ház családfájába, vö. BIETENHOLZ, Peter G., *Historia and Fábula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden, Brill, 1994, 50–54.

⁵⁸ Vö. Abraham de Bruyn metszetét.

⁵⁹ Szintén adagiumszerű kifejezés.

Magyarország is – gyászos emlékezetű példa, ám intő jel is egyben – amit I. Ferdinánd pusztító nagyravágyása a török torkába vetett, mialatt cseles házasságkötésekkel és be nem tartott szerződésekkel igyekezett megfosztani a magyarokat a szabad királyválasztás jogától és hiába próbálkozott (akár tisztességtelen eszközökkel is), hogy a törvényesen és érvényesen megválasztott János királytól országot elvegye, akinek ha életét és ártatlanságát a mi Lengyelhonunk nem óvta volna meg, a királyi vérvonal már akkor megszakadt volna.⁶⁰ Később pedig, mikor nem múlt el, de enyhült valamicskét a Magyarország feletti szembenállás, ugyanez a Ferdinánd, amit az apával, Jánossal szemben forralt egykor, most kíméletlenül megtette ennek bölcsőben síró kiseded fiával és a védtelen királynéval szemben.⁶¹ S e bátor hadfi nemcsak a hadseregét, amit Buda elfoglalására küldött, hanem Magyarország jó részét is mintegy Szulejmán kénye-kedvére hagyta.⁶²

Halhatatlan Isten! Hol van az emberben ekkora uralomvágy, ekkora szomjúság a népek felforgatására és ki vágyik ilyen mohósággal a kiontott vérré? Hiszen jól látjátok, hogy még ma is, az egykori dicső királyság maradványát, aminek a védelmével dicsekednek, milyen hozzáértéssel és milyen felkészültséggel védelmezik. Amit a török nem ér el, azt a német pusztítja, rombolja és tünteti el, az ország belsejét sanyargatva. A legjobban afőlött csodálkozok, hogy noha jól tudják, hogy Magyarország elestével ők is elpusztulnak, semmivel sem izgatja őket jobban, hogy ezt a pajzsot és bástyát megvédjék. Bár lángokban áll a szomszéd fala, nem foglalkoznak vele, hogy mi lesz a mellette lévő házakkal.⁶³ Azt gondolod tehát, hogy azok, akik a saját pusztulásukkal szemben ilyen közönyösek, ha a másik bajban van, nemhogy segítséget adnak, de akárcsak elgondolkoznak is? Még friss az emlék, hogy micsoda ígérekkel, mennyi adománnyal és mekkora megalázkodással vettek nyolcéves békét Murád szultántól, szégyenszemre és a világ döbbenetére, hiszen a béke alatt a fényűzésre és semmittevésre pazarolták el a háborús költségeket.⁶⁴

S ki nem látja, hogy a németek mindig csak haszontalan dolgokkal foglalkoznak? Most is, összeesküdve néhány fejedelemmel, a francia ügyekbe ártják magukat, mindenki jogába beavatkoznak, elhanyagolják a saját érdeküket és

⁶⁰ Az 1526. november 11-én királlyá koronázott Szapolyai 1527 végén Ferdinánd támadása miatt Lengyelországba menekült, trónjára az 1529-ben Magyarországra hadjáratot vezető Szulejmán helyezte vissza.

⁶¹ 1541-ben, János király halála után Ferdinánd hadjáratot indított Buda elfoglalására.

⁶² Ez így nem teljesen igaz, Ferdinánd 1542-ben újabb sereget küldött Buda elfoglalására, azonban ez a hadjárat is kudarcot vallott. A török fogságba esett német zsoldosok Gellért-hegyen történt lemészárlása a korban közszájon forgó történet lehetett, vö. *Kovacsóczy Farkas kortörténeti feljegyzései (1563–1567)* = *Lybus*, 2012–13, 57–95; 63.

⁶³ Hor. Ep. I, 18, 84–85: Nam tua res agitur, paries cum proximus ardet/et neglecta solent incendia sumere uires.

⁶⁴ Az eredetileg II. Szelimmal (1566–1574) 1568-ban drinápolyi megkötött békét a bécsi udvar 1577-ben, 1584-ben és 1590-ben újította meg III. Murád szultánnal (1574–1595). A hadikiadások csökkentése az 1570-es 1580-as években magyar részről is visszatérő panasz volt.

mással törődnek, persze sikertelenül.⁶⁵ Most lenne rá szükség, hogy testvérüknek Fülöpnek, a spanyol királynak valamilyen segítséget küldjenek, mert Flandriában próbálkozik, bár nem jut sokra:⁶⁶ tartok tőle azonban, hogy ugyanúgy nem segítenek majd neki, ahogyan magukon, vagy más tartományokon sem, amelyek a segítségükre szorulnak. Ezek után tehát, ha a német bármilyen kései segílyt is nyújt majd a bajba jutott Erdélynek (amit kötve hiszek), ki gondolhatja azt, hogy ez a segítség akkora távolságból időben érkezik majd, és akkor jön, amikor szükség lesz rá? A török és tatár gyors lovaikon és seregeiben bízva betör, pusztít, feldúl és elrabol mindent: hol lesz akkor még a Németföldről a szövetségesek megmentésére nehezen mozduló, teknősléptekkel vánszorgó német? Ám ha elvánszorognak idáig a ránézésre is betegségek tizedelt ezredek és elárasztják majd a tartományt, hogy megtöltsék a hasukat és kifosszák a parasztokat: akkor fogod majd csak belátni, hogy nyúl létedre levadászott a teknősbéka.⁶⁷ A végvárakba helyezett magyar katonák ugyanis, ha elhagyják állomáshelyüket és Erdély segítségére sietnek, büntetést kapnak.

Azután az egész keresztény világ előtt ismert, hogy Ausztria hercegei milyen könnyen viszonyulnak az adott szóhoz. Miksa, Ausztria főhercege, miután a háborúban fogságba ejtették és börtönben őrizték, mit meg nem fogadott igaz hitére, és mit meg nem ígért, csak hogy szabadon eresszük? Közbenjárt érte a római pápa, esküt tett fivére Rudolf császár és más keresztény fejedelmek is, megígérve, hogy a szerződést, amelyben megegyeztünk és amit aláírtunk, minden részletében betartja, és életét, amit a lengyel nép embersége és jósága folytán visszakapott, ugyanennek a sértetlenségére és üdvére fordítja és sem titokban sem nyíltan nem kísérel meg semmit a lengyel királyság kárára. Mit tett ehelyett? Pun, sőt osztrák hittel a saját és testvérei szavát is lábbal tiporta, megszegte esküjét, amivel elkötelezte magát; kivonta magát alóla, s ezzel a könnyelműséggel nem kis bélyeget égetett testvére, Rudolfra és a többi keresztény fejedelemre.⁶⁸

Hogy mennyire lehet hinni ezeknek az osztrák hercegeknek? Spanyolország

⁶⁵ Zamoyski itt valószínűleg a IV. Henrikkel szemben a katolikus liga és a spanyol udvar által a francia trónra jelölt Izabella Klára infánsnő (II. Fülöp és Valois Erzsébet lánya; 1566–1633) és Ernő herceg tervezett házasságára céloz. A házasságból végül nem lett semmi, Henrik éppen 1593 nyarán tért át a katolikus hitre és biztosította be ezzel a trónját.

⁶⁶ A spanyolok Párma hercege, Alessandro Farnese németalföldi kormányzósága alatt (1578–1592) kezdetben sikereket értek el, így egész Flandriát és Brabantot visszafoglalták. Az Armada pusztulásával (1588) a tengeri utánpótlás lehetőségétől elvágva, illetve a Franciaországban kialakult helyzet miatt kétfrontos háborúra kényszerítve az 1590-es évek elejére már védekező pozícióba kényszerültek a mind erősebb és aktívabb hollandokkal szemben. Farnese utóda a kormányzói székben Péter Ernő, Mansfeld-Vorderort grófja volt (1592–94), akit Rudolf császár két öccse, Ernő főherceg (1594–95), majd 1596-tól Albert főherceg követett; ez utóbbi 1598-ban vette feleségül a fent már említett Izabella Klára infánsnőt.

⁶⁷ Utalás a nyúl és a teknősbéka ezópusi meséjére.

⁶⁸ Miksa főherceget (1558–1618) a lengyelországi Habsburg-párt Vasa Zsigmonddal szemben hívta meg a trónra, amit fegyveres erővel próbált elfoglalni 1587 végén. Krakkót sikertelenül ostromolta, csapatai 1588 januárjában a byczynai csatában vereséget szenvedtek, ő maga fogságba esett,

királya, Fülöp, a saját nagybátyjuk az ékes példa erre.⁶⁹ Ezek a főhercegek már régóta azon mesterkednek és minden erejükkel azon vannak, hogy Flandria hercegségét és vezetését Fülöp valamelyikőjükre rábízza, s más fejedelmek is szakadatlanul közbenjárnak az érdekükben, de Fülöp mégsem tett eleget ezidáig egyikük kérésének sem. Ha a saját nagybátyjuk és családtagjuk sem képes bennük megbízni, mivel arra gyanakszik, hogy be fogják csapni (csak olyannak hisz ugyanis, akiről azt gondolja, hogy szavának áll), akkor te egy ilyen kétes kimenetelű ügyben hogyan adhatsz hitelt a szavuknak, esküdjenek bármire is? Ráadásul nem is biztonságos titkos tárgyalásokba bocsátkozni velük, legyen bármennyire tisztességes és üdvös a cél, hiszen állhatatlanok és könnyen megváltoztatják a véleményüket, így egyáltalán nem tudod megmondani, hajlanak-e egyáltalán valamilyen egyezésre, vagy nem akarják betartani a szavukat.

Erre számtalan példa van. Magyarország királya János, a mi Zsigmond királyunk egykori sógora, tisztességes és mindkét fél számára előnyös alkut kötött Ferdinánddal, mely szerint a kereszténység üdvére végre felhagynak az egymás iránti háborúval. De hogy Szulejmán török szultánt a titokban kötött szerződés ne háborítsa fel, mindketten esküt tettek a szentírásra, hogy Károly császáron, János magyar, Ferdinánd cseh és Zsigmond lengyel királyon kívül minderről senki nem tudhat. Mit tett ezután Ferdinánd? A titokban szentesített, aláírt és lepecsételt békeszerződést (és a német király ezzel nemcsak bosszúságot okozott Jánosnak, hanem veszélybe is sodorta őt) Szulejmán előtt feltárta, neki átküldte, királyi személyhez legkevésbé sem méltó és örökre szégyenletes könnyelműségről téve tanúbizonyságot, Jánosnak pedig ezután csak sok arannyal és nem kevés vesződéssel sikerült Szulejmán előtt tisztáznia magát.⁷⁰ De Ferdinánd fia, Miksa is az állhatatlanság hasonló vétkével szennyezte be a császári nevet.⁷¹ Nagybátyád, a boldog emlékezetű István, kedves rokon, mikor Lengyelország királyának választották és megkoronázták,⁷² a tanácsadói tudta nélkül (ti. hogy tanúk híján minden titokban maradjon) saját kezű levelet írt Miksának, amelyben felpanaszolta neki Magyarország nemzetének és honfitársainak szerencsétlenségét, a török zsarnokságtól való elnyomatásukat, mint olyan fejedelem, aki szereti hazáját és az övéi iránti szeretet joggal indítja arra a kérdésre: miképpen lehet Magyarországot a régi állapotába visszahelyezni? Miként lehet kiűzni a törököt az ország belsejéből, vagy legalább a királyság végvárait, amelyek tekintélyes számban maradtak meg, miképpen lehetne megvédeni? Mindezekről komoly

ahonnan csak egy év múlva szabadult, miután a pápa, V. Sixtus követítésével kötött szerződésben lemondott mindennemű lengyel trónigényéről. Bátyja II. Rudolf császár (1576–1612) volt.

⁶⁹ II. Fülöp (1556–1598) spanyol király, V. Károly fia.

⁷⁰ A váradi békéről van szó (1538); a szereplők: V. Károly német-római császár, I. Ferdinánd magyar és cseh király, I. Zsigmond lengyel király, I. Szulejmán szultán és Szapolyai János magyar király.

⁷¹ II. Miksa német-római császár (1564–1576), I. Miksa néven (1563-tól) magyar és (1562-től) cseh király.

⁷² Báthoryt 1575. december 14-én választották, 1576. május 1-én koronázták meg. Miksa 1576. október 12-én halt meg.

megbeszéléseket kellene folytatni a többi keresztény fejedelemmel, írta, és egye-
síteni az erőket és terveket, illetve kizárólag Miksának katonai szövetséget is
ajánlott. Ezt az őszinte és titokban írt levelet – mivel cseppet sem tartott tőle,
hogy elárulják – elküldte neki, és javaslata valóban a kereszténység üdvére, hasz-
nára és tisztességére szolgált. És mit tett Miksa? Ugyanazt, amit az apja: István
király tervét a török szultán előtt felfedte, a tőle kapott, saját kezével írott levelet
ennek továbbküldte, meggyőződésem szerint abból a célból, hogy állhatatlansá-
gát a török szövetség szolgálatába állítva vegyen bosszút azért, hogy gondatlan-
ságának köszönhetően kiénekeltek a szájából a sajtot, azaz a lengyel koronát.⁷³
Ezzel pedig nem kis veszélybe sodorta úgy a királyi felséget, mind pedig e ki-
rályság egészét. Mindezen a jó király olyannyira felháborodott, hogy a császár
állhatatlansága feletti elkeseredését szívesebben cserélte volna fel a halállal is, ha
Isten nem határozott volna másként. S én tanúsíthatom a legjobban, hogy milyen
keserű és fájdalmas szívvel viselte a királyi nevéért gyalázatot és a méltatlan és
hitvány árulást súlyos panasszal vitte volna a pápa és más keresztény fejedelmek
elő, ha a következő évben a császár oly szégyenletes ármánykodására (amelyben
ezek a fejedelmek mindig élen jártak) nem tett volna pontot a hirtelen halál, ami
után a kiváló király ennek emlékét bemocskolni vagy a szellemével tovább bír-
kózni már nem akart. Még ezelőtt azonban egy keserű és szemrehányó levelet
írt Miksának, amelyre ez úgy válaszolt, hogy csak még több okot adott magának
a szégyenkezésre, de bűnének az elkendőzésére vagy mentetezésére már semmi
lehetősége nem volt ezután. A levélben ugyanis (amit még őrzök), ezek voltak
a saját szavai: „mindezeket márcsak a barátság miatt sem cáfolom”.⁷⁴ Úgy vé-
led tehát, felséges fejedelem, hogy a segítség bármiféle reményét vagy bizalmát
is érdemes azokba fektetni, akik a kereszténységre nézve ilyen üdvös és súlyos
ügyekben ilyen hitványul, szánt szándékkal csálnak, a szövetséges fejedelmek-
et megvezetik, becsapják, elárulják, kiszolgáltatják és rút hitszegéssel eladják
az ellenségnek? Képes lennél megbízni bennük, veszélyes és kétséges helyze-
tedben számítanál azok segítségére, akik dinasztiaid és dicsőségeid iránt mindig
a legellenségesebbek voltak? Amit nagybátyáddal, a dicső emlékezetű királlyal
szemben mesterkedett, ugyanattól kell neked is tartanod; vigyázz tehát, hogy ha
segítségül hívod a németet, nehogy csaláson érj. De hitszegésére bizton számít-
hatsz, amint nyíltan a török ellenségének vallod magad: sohasem fog annyi pénzt
és segítséget küldeni, amennyi a háború kharübdiszéhez elég lenne, sem kato-
nát, sem fegyvert, sem ágyút, ami egy hadjáratához elengedhetetlen. Végül pedig
az történik majd, hogy ott maradsz egyedül, a háború örvényében kiszolgáltatva
a török kénye-kedvének, a német pedig csak röhög majd rajtad. Soha nem bízz
annyira az idegen népek nyújtotta segítségben, hogy az irántuk érzett bizalmad-
dal a saját és a tied megmenekülését tedd kockára.

Azután az sem nyilvánvaló előtted, ami pedig mindenki számára szemmel
látható, világos és kézzelfogható. Tartományodnak a német kezdettől fogva titkos

⁷³ Utalás a holló és a róka meséjére.

⁷⁴ Miksa és Báthory István levele sem maradt fenn.

vetélytársa és komoly ellenfele volt, ez előttem annyira biztos, amennyire bizonyított is. Hányszor próbálkozott a német a töröknél és könyörgött neki, hogy Erdélyt, amit elveszített, visszakapja, és álnok mesterkedése kis híján sikerrel is járt, és téged és királyságodat – ahogyan egykoron Budát és a két János királyt – nyilvánvaló veszélybe sodorta. Ezen mesterkedett már Miksa császár is korábban, Bekes Gáspáron keresztül, hogy nagybátyádat, a dicső emlékü fejedelmet, de még nem megválasztott lengyel királyt Erdély birtokából elűzze, a tartományt csellel és fegyverrel elfoglalja, s hogy a csalással és erőszakkal szerzett zsákmányt mintegy kedvére kifoszthassa.⁷⁵ De ma is, Rudolf császár mit meg nem tesz és mit el nem követ, hogy az apjától be nem cserkésztet prédát a török segítségével a saját uralma alá hajtsa, és azt az adót, amit jelenleg Erdély fizet a töröknek, a kétszeresére-háromszorosára emelje?

Nincs tehát más út, a tartomány megőrzésének és megmentésének nincsen más eszköze, minthogy a korábbi fejedelmek nyomdokain kell haladni, és amiképpen ők ezidáig gondoskodtak Erdélyről, ugyanúgy ezután is a béke, a szövetségkötés és egyetértés kapcsával, valamint az adók befizetésével kell a jövőről gondoskodni. Arannyal és ezüsttel kell az ellenséggel megküzdeni, úgy vélem; pajzsra és sánkra van szükség, nem olyan fegyverekre, amelyek felingerlik az ellenséget. Az a tanácsom tehát, hogy ne hadüzenetről, hanem békekérésről hozzatok határozatot. Ha a török valamit sérelmez, akkor szerintem engeszteléssel, kéressel, megvesztegető ajándékokkal és efféle szolgálatokkal kell kiengesztelni, legalábbis addig, amíg az égiek meg nem elégelek mindezt, és nem teremtenek arra alkalmat a keresztény fejedelmeknek, hogy az annyi országot fenyegető dühüket elűzzék. Egyedül ezt az utat használták a dicső János király fia és Izabella királyné is, hogy kiengeszteljék a törököt, és Erdély ne pusztuljon el idő előtt. Hogy ezt elérjük a töröknél, úgy vélem a szövetséges és baráti királyok közbenjárására lesz szükség, akik valamennyire tudnak rá hatni. Jól emlékszem, mikor Párizsban tanultam, Izabella, Magyarország királynéja és Erdély fejedelme, kiváló emlékeztető atyádat, Báthory Kristófot küldte követségbe Henrik francia királyhoz, hogy a király közbenjárásával, aki Szulejmánnál nagy becsben állt, érje el, hogy ügye és tartománya védelmet kapjon.⁷⁶

A mai időkben a keresztény királyok közül a legmegfelelőbb és legalkalmasabb személy, akit szövetséget ígérve meg lehetne kérni a sértődés elsimítására (már ha manapság ilyen esett meg a török és az erdélyiek között), Erzsébet angol királynő, akinek akkora megbecsültsége és tekintélye van a töröknél, hogy szinte

⁷⁵ Bekes Gáspárt (1520–1579) Báthory Istvánnal szemben támogatta a bécsi udvar, ahová 1573-ban elmenekült Erdélyből, majd 1575-ben csapatokkal tért vissza, de Kerelőszentpálnál vereséget szenvedett. Báthory 1576-ban kegyelmet adott neki és a szolgálatába fogadta. A danzigi majd livóniai hadjáratokban a király egyik legjobb hadvezére volt.

⁷⁶ Báthory Kristóf (1530–1581) Báthory István későbbi fejedelem bátyja 1557-ben járt Izabella királynő megbízásából Párizsban, hogy II. Henrik (1547–1559) közbenjárását kérje a töröknél Lipppa, Becskerek és Temesvár visszaszerzésének ügyében.

semmi nincs, amit a közvetítésével ne tudnál elérni.⁷⁷ Azt tanácsolom tehát, hogy őt keresd meg és az ő befolyását használd: amit ő akar, annak kétségtelenül fogantatja lesz, és a királyné sem tekinti majd ezt terhesnek, sőt kitüntetésnek veszi, ha arról értesül majd, hogy az ő közreműködésére van szükség a te ügyed megoldásában és a támogatás elnyerésében; és a kölcsönös jóindulat és segítség nem is lehet jogosabb vagy komolyabb, hiszen összeköt benneteket a sors, a tartományok szerencséje, a fejedelmi méltóság és hivatal szolgálata, és ami a legfőbb: a keresztény hitben való részvételek. Meggyőződésem tehát, hogy kérésed nem fog elutasításra találni nála, csak a szándék és a készség benned is meglegyen. Nekem biztosan gondom lesz rá, jól ismerem ugyanis és kölcsönös szolgálatokat is tettünk már egymásnak, ami miatt bizonyosra veszem, hogy a segítségéhez folyamodhatunk. Azt pedig te magad is beláthatod, hogy a vele való kapcsolatból és a kölcsönös segítségből milyen hasznod származik. A tartomány évi rendes adója, amit a török hivatalnokok kapzsisága mostanáig folytonosan növelt, vagy csökkenni fog valamelyest, vagy legalább nem fog állandóan tovább emelkedni. A többi különadó és ajándék alaposan meg lesz kurtítva és a királyné közreműködésével csökkenni fog az összegük. Nem kell annyi követséget küldeni a Portára sem, és az állandó költségek, fáradozások, amivel a török falánkságát mindeddig nem tudtátok kielégíteni, s ami a legfőbb, a titkos intrikák, az ebből fakadó rettegetés és félelem, amivel hitvány emberek az erdélyi névre folyton bajt hoztak, a török előtt gyanúba keverték és veszélybe sodorták, szintén alábbhagynak majd.⁷⁸ De ha mégis előfordul ilyesmi (mert gyakran elő szokott), tüstént kész lesz majd a segítség és bátran bízatsz majd a királyné védelmében és abban, hogy ő majd eloszlatja a vádakát. Mindezeket a királynő a török udvarban székelő állandó követén keresztül, valamint mindent összeszedve, az erdélyiekkel megtanácskozva és őket bevonva szerte tudja majd foszlatni, és a szövetséges fejedelmek is, akik a királyné pártját fogják, ha megtudják majd, hogy katolikus fejedelem létedre te is az ő szövetségese vagy és közös megegyezéssel a bizalmába fogadott, hasonló bizalommal, jóindulattal és kedvezéssel viszonyulnak majd hozzád is és a téged érintő ügyeket úgy kezelik majd, mintha a sajátjuk lenne. Így aztán Erdély a tökéletes boldogság legmagasabb csúcsára emelkedhet és sokáig virágozni fog. Végül pedig ne hidd azt, hogy a királynő kérése miatt a török bármilyen módon megsértődik majd, sőt jó ha tisztában vagy vele, hogy nagy becsületed lesz a török előtt, ha egy ilyen királynő segítségére számíthatsz, akit ennyire tisztelnek, és ami a legfontosabb, a régi vádaskodások, amivel a németek és más rosszakaratúak, menekült erdélyiek a rossz híreket keltették, eltűnnek majd a török szí-

⁷⁷ I. Erzsébet (1558–1603).

⁷⁸ Itt Zamoyski elsősorban Márkházi Pál tevékenységére célozhat, aki 1578-ban menekült Isztambulba, ahol már 1581-ben, Báthory Kristóf halálát követően erdélyi trónkövetelőként lépett fel. 1582/83-ban áttért az iszlámra, Ibrahim bég néven több állomáshelyen szolgált. Halálának ideje nem ismert, 1595-ben már nem él. Vö. PAPP, Sándor, *From a Transylvanian principality to an Ottoman sanjak, The life of Pál Márkházi, a Hungarian renegade = Chronica* (Annual of the Institute of History, University of Szeged) 2004, 57–67.

véből, vagyis ezáltal kihúzhatod és messzire vetheted az irántad keltett gyűlölet és vegyes megítélés méregfogát, hiszen látják majd, hogy a királynő mintegy kezesként és jótállóként jár közben Erdély érdekében. Mindennek az elkezdéséhez és véghezviteléhez azt gondolom, a legrövidebb és legalkalmasabb út Szászország hercegének megnyerésén keresztül vezet, akivel a rokonság és a közeli viszony miatt igen szoros a kapcsolatunk, és aki kezdeményezésünket szeretetével és jóindulatával támogatja majd meg, ahogyan én is lehetőségeimhez képest, sőt minden erőmmel és energiámmal azon leszek, hogy szorongatott helyzetekben a segítségedre legyek.⁷⁹ Kérelmed pedig a legalkalmasabb időben érkezik majd a királynéhoz, hiszen néhány hónapja múlt csak, hogy Murád török szultánnal különféle fajtájú és mintájú selyem- és gyapjuszövetet küldött, értékes festéssel, mindenféle csodálatos színben, olyanokban, amiket élő ember még nem látott; aztán különféle vésett arany- és ezüstneműt, ami sem az ajándékosztó királynéhoz, sem az azt elfogadó hatalmas császárhoz nem méltatlan; legvégül pedig Murád szultán felséges hitvesének egy művészien és kecsesen megformált, értékes és egyedi drágakövekkel ékített koronát küldött, tiszta aranyból, amit lánykorában még maga a királynő viselt. S ezeket ajándékokat olyan kegyesen, akkora örömmel és szeretettel fogadták, hogy a királynő ennél nagyobb megbecsülést és lekötöttségre már nem is vágyhatna. A török megnyeréséhez és mindazon sérelmek kiengeszteléséhez, amelyek eddig megestek, ez az út kínálkozik, ezen a közvetítón keresztül kell békét kötni és éves követküldéssel őt kell megnyerni. Hidd el nekem, Isten segédelmével a jó szándékot végül siker koronázza majd.

Összefoglalom tehát a tanácsomat: békét kell kérned és minden erőddel a békére kell törekedned. Újra és újra csak azt mondom: ne vesd bele magad a háborúba; légy tisztában vele, hogy tartományod jelenlegi helyzete és egy bármennyire is igazságtalan béke még mindig jobb, mint egy bármennyire igazságos háború.⁸⁰ Emlékezz Sallustius mondására: „Könnyű elkezdeni a háborút, de nagyon bajos abbahagyni, nem ugyanannak van hatalmában a kezdet és a vég; belefogni akárki tud, még a gyáva is, de vége csak akkor lesz, mikor a győztes akarja.”⁸¹ Ha szabad jósolni: hamarabb hagy el majd a remény, ha ebbe belekezdesz, mintsem szegődik társadul a siker, és hamarabb kell elmenned majd Erdélyből, minthogy a háborút lezárná. Ahogyan az egykori bölcs mondta: ne piszkáld karddal a tüzet,⁸² tudd, hogy a béke minden jó dolog forrása és szülője, a háború pedig minden rossz melegágya és bölcsőbb a békeszerető fejedelem a háborút forralónál.⁸³

⁷⁹ A szász választó ebben az időben II. Kriszván (1591–1611) volt, aki apja korai halála után, nyolcévesen került a trónra. Nagykorúságáig, 1601-ig Friedrich-Wilhelm weimari herceg töltötte be a régensi tisztelet, illetve a fejedelem édesanyjának, Sophie von Brandenburgnak is jelentős befolyása volt az államügyekre. Nem világos, Zamoyski milyen rokonai kapcsolatra gondol.

⁸⁰ Erasmus, *Édes a háború a tapasztalatlanoknak* (*Dulce bellum inexpertis*, Ad. 3001)

⁸¹ A Jugurtha elleni háború, 83. Kurcz Ágnes ford.

⁸² A Diogenész Láertiosz Püthagorász-életrajzából származó mondás a sententia-gyűjtemények egyik kedvelt darabja volt, vö. 44. jegyzet.

⁸³ Erasmus, *A béke panasza; Édes a háború a tapasztalatlanoknak*

Mindezt, nemeslelkű fejedelem és kedves rokonom, az irántad érzett szeretetből írtam, s abban a reményben, hogy mindebből az adott helyzetben és időben helyes és üdvös következtetéseket vonsz majd le. Ha egy kicsit is rám hallgatsz, áldani fogod még egykor a döntésed és hálás leszel nekem; ha pedig mégsem engedsz, azt akkor is előre megmondom, kijelentem és figyelmeztetek: semmi jóra ne számíts.⁸⁴

*

Copia literarum a Joanne Zamoyscio quondam serenissimi regni Poloniae supremo simul ac consulatissimo cancellario ad Sigismundum Bathoreum principem Transylvaniae exaratarum in occasionem quod Bathoreus a se consilium expectaverit, quidnam sibi videretur, utrum sub clientela imperatoris Turcarum more aliorum praedecessorum principum Transylvaniae perseverandum, an vero novo foedere inito patrocinium imperatoris Romani sibi sit ineundum.

Illustrissime Princeps, domine ac affinis observandissime.

Occurrunt siquidem subinde consimiles tempestates bellorum ac mutatis duntaxat personis eadem tragaediae in orbe quasi per orbem aguntur, proinde quia futuri notio mentibus humanis ignota solique Deo nota esset, necesse est consilia ex elapsis ad imminetia cavenda aut sequenda elicere, momentaque rerum gestarum ad imitationem exempli conferre. Nec enim aliud est prudentia, quam collecta acumine mentis ex praeiis futurorum providentia ac sequendi bonum, cavendi autem malum intelligentia. Et video vos arduam ancipitemque tractatu consultationem coepisse ac ob incertum rei eventum perplexitatemque consiliorum mentes in partes divisisse, nempe Christianis principibus vos agglutinare, an Turcarum foederi ut hactenus adiungere provinciam consultius sit futurum. Rem amplissima oratione proponendam in breve conferam.

Nihil esset orbi Christiano salutaris, nihil Deo et hominibus gratius, quam si principes ac reges nostri uno ore unoque sensu unitis denique viribus in Turcarum potentiam excindendam conspirarent; sed obsecro, ubi est hic sincretismus, illa animorum consensio cuius fiducia unus et alter princeps Christianus tanti rem momenti captare ausit? Nulli magis quam nos cuperemus Turcarum tyrannidem quam longissime e liminibus nostris removeri, (qui ob locorum propinquitatem illius potentiae sumus obnoxii) sed dum singuli cunctamur universi tandem perimus, et dum manipulum sagittarum uno ille nisu frangere non posset, singillatim excerptas convellit ac conterit; et magna spes esset Turcicam potentiam, quae iam ob nostram oscitantiam et discordiam in immensum crevit, tandem debilitari fractumque iri, si principes ac reges Europaei huc animis consentirent, nec mutuis odiis exitialibus bellis inter se lacescerentur ac veluti data opera latum campum in viscera Christiani orbis Turcis non patefacerent. Malunt hi potius carnifices reges

⁸⁴ Az eredetiben: evangelia inde non immolabis – a Caelius Rhodiginustól származó adagiummal Zamoyski a makedónokkal szembeni óvatos és mérsékelt, i.e. IV. századi athéni politikust, Phókiónt állította mintegy utolsó példaként Báthory Zsigmond elé, lásd 45–46. jegyzetet.

et principes pestem omnem et exitium in capita alter alterius devolvere, quam exiguam virium aut bonae mentis partem in salutem publicam conferre. Malunt alii alium bellis confodentes perdere simul et perire, quam iuratum nominis Christiani hostem illis ipsis armis lacessere.

30 Inter haec Turca non deest sibi, occasiones ab istis datas sedulo arripit, arreptis utitur quantum potest ac propediem, nisi sero experrecti fuerimus, non ut ille olim Capuae deliciis enervatus, iste multis fretus viribus, in Capitolio prandebit. Deploratum itaque video, non solum aliquid auxilii, sed vel sane consilii ab istis nostris exspectandum esse, nisi forte a carnifice misericordiam, a latrone tute-
35 lam sperare possis. Abi igitur nunc, involve te acerbo et ancipiti bello, omnes opes omnia bona in spem publicae salutis effunde; Te, Regnum tuaque omnia in fortunae aleam coniiice; ubi tandem habebis opis aliquid et praesidii? Ubi tutum receptum? Immo, ubi miserationem tantum et malorum levamen aliquod?

Denique non video quid opis et praesidii a Germano sperare possis princeps
40 nobilissime, quantumlibet illi arctissimo foedere te coniungas, eius fiducia te in vastum Turcarum bellum ingurgites. Ita enim illi sunt molles, enervati otio, ita luxuri diffluentes, ut Teutonides dici quam Teutones possint. Certe multum mutati a prisco Hectore, a maiorum suorum moribus, tantum abest, ut res magnas agere possint, ut ne bonas quidem et ad salutem suam necessarias videant; e fungeno
45 sunt genere, capite se totos tegunt, pulverem et solem aciemque castrensem eos ferre non posse, umbracula pileorum lateque patentes chartotearlacinae quas populatim gestant sat argumento sunt. Deinde fide mihi, ingentem habent habendi sitim, immensam avaritiam pecuniaeque per fas ac nefas congerendae studium, adeo pene ut ipsam animam venalem habeant si licitorem inveniant. Si quid in
50 illis esset animi ac virium profecto in sua tutanda converterent.

Nunc videamus, quam molli brachio vel domestica mala curent. Pro fortitudine qua se ne Achili quidem cedere iactitant, inertiam et mollitiam animi ad res gerendas adferunt. Unum illis est studium bellique gerendi ratio cuniculis et vaframentis nuptiarumque lenociniis aliorum principum regnis insidiari, quibus
55 artibus sese iam pene in omnem Europae partem insinuarunt; comediam acturi in tragicis catastrophis fabulam tractant et terminant. Pro his valete et plaudite; ubi rem ipsorum flagitio pessundatam vident, vos male valete et perite, denunciant. Cupiditates suas non regnorum occupatione sed eorum excidio finiunt. Testis est horum praeter alia regna clarissima olim Hungariae regia Buda adeoque tota Hun-
60 garia – funeste quidem ad recordationem exemplum sed ad documentum memorabile – quam pestilentissima Ferdinandi primi ambitio in Turcarum voraginem praecipitavit, dum nuptiarum machinamentis et frivolis pactis liberam eligendi regis potestatem Hungaris eripere conatur, ac tandem Joannem rite et legitime electum regem per vim ac nefas regno frustra spoliavit, cuius vitae et innocentiae
65 nisi nostra Polonia perfugium praebuisset, iam tum de regio sanguine actum fuisset. Et sopita aliquantum postea non extincta de regno Hungariae controversia idem Ferdinandus, quod in patrem Johannem machinatus erat, in filio eius perfecit aggestius infantem in crepundiis vagientem et imbellem reginam: fortissimus

bellator non tantum suum exercitum, quem Budam expugnatum miserat, sed et
70 Hungariae bonam partem, veluti per manus Solymano evertendam reliquit.

Per Deum immortalem! Quae est in homine ulla tanta regnandi libido, tanta populorum evertendorum sitis, tam avida sorbendi cruoris libido? Et videtis etiamnum reliquias florentissimi istius regni, cuius tutelam illi sibi arrogarunt, qua dexteritate, quibus praesidiis defendant? Quidquid Turca involare non potest,
75 Germanus in viscere eius, regnum exercens proterit, vastat, diripit. Praecipue autem haec me tenet admiratio, quod cum videant Hungaria sepulta ipsos quoque perituros, nihilo tamen cupidius in tutando hoc vallo, hoc clypeo sunt solliciti; ardente intergerino pariete quid de contiguis ipsorum aedibus fiat, non curant. Putasne igitur, qui de sua ipsorum pernicie tam sunt securi, de alienis malis ul-
80 lam, non dico auxiliandi spem, sed vel cogitationem suscipere posse? Recenti in memoria est, quantis pollicitationibus, quanta donationum mole quidem pene suppliciter octo annorum proximis annis ab Amurate Caesare redemant, ad ruborem usque et stuporem scilicet, ut interea in luxu et otio id quidquid est feriarum a bellis traducerent.

Iam vero quis non videt Germanos inutilibus in rebus semper occupatos esse? Nunc iterum, cum nonnullis principibus conspirantes Gallicis rebus sunt intenti, in omnium iura se insinuant, neglectis propriis aliena negotia curant, et quidem nullo cum successu. Nunc sane imprimis esset opus, ut fratri Philippo regi Hispaniae aliquo auxilio succurrant, movet enim ille (sed parum promovet) res Flandricas:
90 ast vereor, ne tam in illis in suppetias veniant quam sibi, vel aliis provinciis tutelae eorum innitentibus. Deinde etiamsi aliquid seriae opis et auxilii Germanus Transylvaniae laboranti moliretur (quod ego mihi persuadere nequeo), quis putet eius auxilium in tanto loci intervallo tempestivum fore, ac cum summa necessitas tulerit, praesentaneum periclitanti Transylvaniae fore? Incurret Turca et Tartarus pernicibus equis et copiis fretus, vastabit, aget, auferet omnia; ubi tum miles Germanus e Germania tardo molimine, testudineoque gradu ad salutem sociorum irrepens? Et si irrepant semiregimenta (ut illi videant) enecta morbo ad pascendum ventrem deglubendosque rusticos in provincia infundentur, ac tum demum senties te testudine leporem venatum esse. Nam Hungari milites in limitaneis praesidiis
95 positi, statione sua deserta sane Transylvaniae opitulari piaculum esse ducent.

Praeterea universo orbi Christiano notum est, quam sint leves Austriaci principes in cunctis promissis. Maximilianus archidux Austriae iure belli a nobis captus ac in custodia habitus, quibus non votis se adstrinxit, fidem suam obligavit, promissa quae non fecit, ut salvum illum missum faceremus? Intercessit pro eo
105 summus pontifex, iuravit et Rudolphus Caesar frater germanus, iurarunt alii principes Christiani spondentes pacta conventa, in quae nos cum illo conveneramus, summa religione illum ea conservaturum sarta tectaque habiturum, vitam quam Polonici populi humanitate ac bonitate acceptam referret, in eiusdem incolumitatem ac salutem impensurum, nihil adversus regnum Poloniae clam vel palam unquam attentaturum. Quid vero praestitit? Punica imo Austriaca religione tum
110 suam, tum fratrum suorum fidem destituit, rupit, corruptit, sacramento iurisiuran-

di, cui dicundo obligatus erat, se subduxit, qua sane levitate non levem notam pontifici, Rudolpho fratri ac aliis Christianis principibus inussit.

115 Quantum istis Austriacis principibus fidei sit habendum? Philippus rex Hispaniae frater eorum consanguineus satis ostendit. Iam pridem isti archiduces in eo laborant summoque studio contendunt, ut ducatum et administrationem Flandriae Philippus rex horum uni committat, eoque nomine alii quoque principes horum studia promovere apud illum non desistunt necdum tamen Philippus ullum eorum compotem voti fecit. Si frater eorum cognatus credere illis non potuit, quia non
120 fore fideles suspicatur (nemo enim credit nisi ei, quem fidelem putat), quomodo tu in dubiis rebus tuis illis vel iuratis fidem tribues? Ad haec non est tutum cum illis clandestina inire consilia, quantumvis honesta ac salutaria ob inconstantiam et mobilitatem eorum, plane ut non facilius dixeris proclivioresne hos principes ad quodlibet pollicendum, quam ad promissis non standum esse?

125 Non desunt exempla. Joannis rex Hungariae Sigismundi regis nostri olim sororinus, honesta ac utrique parti salutaria pacta cum Ferdinando pepigerat, quibus continentia inter se bella bono reipublicae Christianae tandem sopiantur, ne vero iis pactis Sulimanum imperatorem Turcarum offenderet tam clandestine tactis utrinque sacris inita erant, ut praeter Carolum caesarem, Joannem Hungariae,
130 Ferdinandum Bohemiae et Sigismundum Poloniae reges, nemo homo eorum conscius esset. Quid posthaec Ferdinandus? Sancte et secreto confectas, consignatas, obsignatasque pacis et foederis tabulas (quibus non invidiam tantum sed et in discrimen nequitia regis Germani caput Joannis induceret) ad Solymanum patefecit et transmisit, pudenda ad omnem posteritatem ac minime persona regia
135 digna levitate, quod crimen postea Joannes multo auro multisque intricacionibus apud Solymanum deterisit. Sed et Maximilianus Ferdinandi filius consimili inconstantiae nota caesareum nomen maculavit. Divus Stephanus in regem Poloniae electus et coronatus, patruus tuus, affinis carissime, dederat ad Maximilianum litteras sua ipsius manu scriptas ac nemine consiliorum conscio (quo scilicet
140 remotis arbitris secretino ea inter se manerent), in quibus literis Hungariae gentis, popularium suorum afflictae fortunae, oppressionisque regni a tyrannide Turcarum commiserabatur, tamquam iustus et patriae suae amans princeps suorumque amore permotus. Quomodo nimirum Hungaria in pristinum statum reponenda? Quomodo Turca hostis e visceribus eius esset amovendus, aut saltem confinia
145 regni praesidia, quae ea amplitudine eius nunc essent residua, defendi possent? Proinde communicatis viribus ac consiliis cum reliquis Christiani orbis principibus ad seriam ea de re meditationem suscipiendam, societatemque belli gerendi unice illum invitabat. Haec ita sincere secreteque scripta (cum optimus et fortissimus rex nullam fandi suspicionem metueret) cum Maximilano communicaverat, et haec erat consultatio Christiano orbi utilis, salutaris et honesta. Quid
150 Maximilianus fecit? Idem, quod parens suus: Stephani regis consilia Turcarum caesari detexit ipsiusque divi regis manum ad illum detulit, credo ut ob ereptum corvo hianti Polonicum sceptrum incurias suas per Turcam fidem, scilicet inconstantiae suae ministrum ultum iret, nec leviter sane cum regiae eius majestatis,
155 tum universi regni huius status eo nomine periclitatus est. Haec res tam indigna

visa est optimo regi, ut eam animi aegritudinem, quam inconstitia caesaris conceperat, paratus fuisset cum morte commutare, nisi Deo aliter visum fuerit. Huius rei ipse sum certissimus testis, quanta animi acerbitate ac dolore inflictam regio nomini iniuriam tulerit, et iam huius tam atrocis fraudis iniquitatem gravi querela
 160 ad pontificem maximum aliosque christiani orbis principes deferre paraverat, nisi in sequenti anno ipse caesar tam pudendae fraudis architecturam (qua illi principes semper fuere famosi) repentino obitu clausisset, cuius manes non putavit rex postea optimus ulla ignominiae macula aspergendos esse, cum larvisque eius luctandum. Scripserat tamen iam antea ad Maximilianum non sine felle et
 165 aceto, ad quae ille ita respondit, ut ad ruborem multum materiae, ad inficiationem crimenque depellendum nihil facultatis habuerit, in cuius epistula (quam adhuc servo) haec ipsissima sunt verba: haec, inquit, propter amicitiam non refutabo. Putasne igitur, princeps illustrissime, aliquem spem ac fiduciam salutis et praesidii in iis ponere, qui in tam gravibus ac salutaribus negotiis data opera rem Christianorum tam turpiter fallunt, socios principes seducunt, decipiunt, destituunt, hostibus tradunt, denique turpi perfidia produunt? Potesne tibi in animum inducere aliquid firmamentum aut opis in dubiis aut arduis rebus tuis Te ab iis accepturum, qui domesticae gloriae tuae ac tuorum fuerunt semper infestissimi? Quod tuo patruo inclitae memoriae regi machiantus est, idem tibi timendum ab eo est, ac dum
 175 auxiliatorem invocas Germanum, circumspice, ne experiaris fraudatorem. Sed perfidum illum tibi fore certo pollicearis certe ubi te semel hostem Turcae professus fueris, nunquam tibi tantum opis ac pecuniae suppeditabitur, quantum ad illam bellorum charybdim fuerit satis, non milites, non arma, non tormenta, quae usus castrens deponit; tandem fiet, ut in media bellorum voragine destitutus
 180 Turcae praedae, Germano ludibrio relinquare. Nunquam in adventitiis aliarum gentium auxiliis tantam spem colloces, ut eorum fiducia salutem tuam et tuorum in discrimen coniicias.

Postremo ne hoc tibi palam est, quod in conspectu, in ore, in oculo omnium est. Provinciae tuae gravem aemulum ab initio clandestinumque competitorem semper Germanum fuisse, hoc mihi tam certum atque imploratum est, quidem quod
 185 certissimum; quoties Germanus dedit operam apud Turcam, summisque precibus contendit, ut Transylvaniam tibi ereptam ipsi regendam tradat, cuius flagitiosa machinatio parum abfuit, quin Te ac Regnum tuum, prout Budam olim ac utrumque Joannem Hungariae reges in manifestum discrimen induxerit. Id machinatus est iam pridem per Gasparum Bekes ipseque idem Maximilianus caesar, ut patruum
 190 tuum divae memoriae principem nondum regem Poloniae electum e Transylvaniae possessione deturbaret, fraude et armis provinciam occuparet, ac veluti partam per vim ac dolo rapinam suae libidini obnoxiam faceret. Et hodie Rudolphus caesar, quem non lapidem movet, quid non agit, ut frustra captatam a parente suo praedam Turcarum beneficio suae potestate adiungat, ac anniversarium tributum,
 195 quod hodie Transylvania Turcae pendit, duplicatum triplicatumque ipsi persolvat?

Nulla ergo via alia, nullum remedium servandi eam provinciam ac in tutum reponendi superest, quam ut priorum principum vestigiis insistatur, et quibus illi modis salutí Transylvaniae hactenus consuluerant, nunc quoque pacis, foederis,

200 concordiaequae vinculo tributorumque pensione consulatur ac prospiciatur. Au-
 reis argenteisque hostes pugnandum censeo, clypeum, caespitem aliaque tutandi
 nostri, non hostem lacessendi instrumenta inducenda suadeo, ad pacem depre-
 candam, non ad bellum denunciandum consilium captandum esse moneo. Si quid
 205 apud Turcam offensum est, placamentis, precibus, munerum lenociniis aliisque id
 genus officii obliterandum esse sum auctor, tantisper dum caelestium indignatio
 opportunitatem aliquam ad illorum rabiem cervicibus tot regnorum excutiendam
 regibus et principibus Christianis suppeditaverit. Hac una via divi Joannis regis
 filius et parens eius Isabella regina (Transylvania ne ante tempus periret) usi sunt
 210 Turcam sibi placatum habuere. Ad haec apud Turcam impetranda, amicorum re-
 gum foederatorum, qui apud illum non nihil possunt, deprecatione ac ministerio
 utendum censeo. Memini ego, dum Parisiis operam literis darem optimae memo-
 riae parentem tuum Christophorum Bathorem ad Henricum regem Galliae ab
 Isabella regina Hungariae et Transylvaniae principe oratorem missum esse, eoque
 rege internuntio ac deprecante, qui apud Sulymanum multum poterat, causam
 215 suam provinciaeque suae tutelam procurasse.

Iam vero hac tempestate neminem regum Christianorum tam aptum, tamque
 convenientem ad reconciliandam offensam criminis (si quid forte in hac tempo-
 rum novitate inter Transylvanos et Turcam intercessisset) cum fidelitatis et obse-
 quii promissis deprecandum esse existimo, quam reginam Angliae Elisabetham,
 220 quae ita gratia atque autoritate et existimatione apud Turcam hoc tempore pollet,
 ut nihil ferme sit, quid illa mediante impetrare non possis. Eam itaque quidem pri-
 mum tibi requirendam eiusque opera utendum suadeo; quidquid illa velit, procul
 dubio effectui dabit, nec gravatim id a se regina obtineri patietur, imo honestum
 sibi ac honorificum ducet, si operam eius in causa tua sublevanda et patrocini-
 225 nio eius promovendo requisitam esse cognoverit, nulla enim neque iustior neque
 gravior causa mutui auxilii ac benevolentiae esse potest, quam coniunctio sor-
 tis, eadem provinciae fortuna, tum vero principalis fastigii atque officii societas,
 et quod multum est, eiusdem Christianae religionis participatio. Spem do ego
 et recipio, non fore irritam hac in parte tuam apud illam petitionem, modo velis
 230 ac animum huc inducas. Saltem mihi curae erunt, intercedit enim mihi cum illa,
 vetus ac sancta notitia, summaque utriusque officii constituta necessitudo, ob
 quam certa confidentia operam eius expetere ac deprecari poterimus. Caeterum
 quae ex hac cum ipsa necessitudinis coniunctione et officiorum communicatio-
 ne proveniant commoda, tu ipse considerabis. Ordinarium tributum provinciae,
 235 quod hactenus pro avaritia primatum Turcarum variis accessionibus accrevit aut
 nonnihil elevabitur, aut certe assiduis incrementis non augebitur. Aliae extraordi-
 nariae pensiones et donaria multa decessione circumcidentur, in angustioremque
 summam regina contendente redigentur; cessabunt crebrae ad Portam legationes,
 labores, assiduae impensae, quibus hactenus Turcarum voraginem explere non
 240 potuistis, et quod multum est, clandestinae machinationes, atque ex iis promanan-
 tes trepidationes et metus, quibus perfidi ac malevoli homines Transylvanico no-
 mini negotium subinde facessunt, eiusque fortunam apud Turcam in discrimen et
 suspicionem vocant plurimum imminuentur. Siquid autem eiusmodi occurret (oc-

245 curret enim quam saepissime) protinus paratum refugium et fiduciam in reginae
patrocinio et talium criminum per illam depulsione collocabis, quae omnia per
oratorem suum in Turcarum regia continue residentem collatis et communicatis
cum Transylvanicis inter se operis et consiliis regina diluere ac remove poterit,
cum summo ac pene ineffabili reipublicae Transylvanicae bono. Denique foede-
250 rati quoque principes, qui regina partes favore atque auxilio fovent, ubi cognove-
rint te quoque quamvis Catholicum principem in idem foederis et mutui consen-
sus gremium adscitum esse, pari studio, favore et benevolentia te complectentur,
rebusque tuis non secus ac suis ipsorum commodis pro virili velificabunt. Ita
fiet, ut terra Transylvanica ad cumulum summae et perfectae felicitatis assurgat
ac diutissime floreat. Denique ne putes hac reginae prompta deprecatione Tur-
255 cam ulla ea ex parte offensum iri, imo scias magnam te apud Turcam initurum
gratiam, quod talis reginae, quae apud illum plurimum pollet, opera tuis rebus
consultum velis, et quod est maximum, diuturnae suspiciones quibus Germani et
alii male conciliati transfugae Transylvanos in invidiam vocant, ex animis Turca-
rum detrahentur, eoque nomine ingentem odii ac variae opinionis materiam a te
260 amovebis atque propulsabis, cum illi viderint Reginam pro Transylvania tanquam
vadem et sponsorem sese obtulisse. Ad haec autem inchoanda atque consequenda
compendium aptum atque idoneum fore duco, Saxoniae ducem natu et summa
necessitudine iam pridem mihi coniunctum, qui ad summam huius voluntatem
cumulum insimul amoris ac benevolentiae magnum adiunget, nec ego tibi deero
265 pro facultate, imo quidquid in me est virium ac studii eo conferam, modo tu tibi
ipse in hoc rerum tuarum statu et discrimine ne desis. Eritque hoc tempore apud
reginam tempestiva admodum et oppurtuna tua petitio, nam paucis ante mensibus
ad Muratum Turcarum imperatorem diversi generis et materiae pannos holoseri-
cos et laneos pretiosis tincturis miraque colorum varietate ac novitate distinctos
270 misit, quale genus post hominum memoriam visum hactenus a nemine est, tum
vero diversae celaturae aure argenteaque donaria, nec dante regina, nec accipien-
te tanto caesare indigna, denique coronam ex puro auro, mira artificii subtilitate
ac dexteritate conflata atque elaborata ac pretiosis gemmis unionibusque ma-
ximis illuminata, quam aetate adhuc puellari ipsa regina gestare consueverat,
275 dominae augustae Murati caesaris coniugi obtulit, quae illius munera tanto cum
favore, gratia charitateque sunt accepta, ut ad conciliandam benevolentiam, of-
ficiorumque necessitudinem iungendam nihil regina amplius desiderare potuerit.
Per hanc igitur tibi viam ad reconciliandum Turcam, omnemque offensionem, si-
quid hactenus intercessit, obliterandam patet. Haec requirenda pacis conciliandae
280 interpres, haec amicis legationibus urgenda: non deerit, mihi crede, Deo auspice
et bonis contendentibus felix successus.

Postremum tibi in compendio referam, quae volo: pacem tibi expetendam, ad
pacem totis viribus contendendum. Iterum atque iterum suadeo: noli praecipitare
in bellum, praesentem tuam provinciaeque tuae fortunam scias pacem vel iniustam
285 utiliore esse quovis iustissimo bello. Memineris illius sallustiani: „omne bellum
facile sumi, caeterum aegerrime desinere, non enim in eiusdem potestate initium
eius et finem esse. Incipere cuivis vel ignavo licet, sed deponere non nisi cum

victores velint.” Equidem ominari libet, citius in hoc incepto Te spes, quam successus voti destituet, citius Transylvania quam bello excedes. Noli gladio ignem
 290 fodere, quod olim sapiens dixit, scias pacem genitricem ac fontem esse omnium rerum bonarum, bellum vero omnium malorum metropolim, et principem pacis amantem sapientiore[m] esse, quam bellum anhelantem. Haec ego pro mea in te fide et charitate affinis et princeps magnanime scribenda duxi, ut ex his pro re et tempore recta ac salutaria consilia expias. Si mihi momenti auscultaveris, erit de
 295 quo tibi olim gratuleris, mihi gratias agas, si non obtemperaveris, dico, praedico, denuncio: evangelia inde non immolabis.

APPARATUS

L: Kraków, Bibl. PAU, nr. 9377; cop. Lwiv, Bibl. Dzieduszyckich, Ms. 134, nr. 92, fol. 811–823
B: BETHLEN 1783, 87–105 = BETHLEN 1684–1690, 430–436.
Sz: SZAMOSKÖZY 1880, 407–411.
V: VERESS, Bp., MTA KIK Ms 433, 503–520.

Titulus *add.* **L** [1] Illustrissime ... observandissime *om.* **L, Sz** | [4] esset] est **B, Sz** [5] momentaque... conferre] *om.* **Sz** [8] tractatu] *om.* **Sz** [10] an... adiungere] **Sz**; *om.* **L, B** [11] rem... proponendam] **Sz** rem amplissimam [18] qui ... obnoxii *om.* **L** [22] debilitari *om.* **Sz** [24] lacessarentur] lacerarent **B, Sz** [25] Malunt] Sed mallent **B**; Mallent **Sz** [25] carnifices ... principes *om.* **B, L** [27] Malunt ... lacessere] alius alium bellis confundentes perdunt simul et pereunt **Sz** [30] sibi] *om.* **B**; [31] quantum potest] *om.* **L, B**; sero] serio **B, Sz** [32] Capuae ... viribus] *om.* **Sz**; [33] video] videtur **B, Sz** [34] nostris] *om.* **Sz**; carnifice] feroce **B** latrone] hoste **B**; [35] nunc] *om.* **Sz** [37] ubi] *om.* **Sz, B** [38] aliquid] *om.* **B, L**; et praesidii] *om.* **B, L**; [39] a Germano] ab extraneis **B**; possis] possit **Sz**; [40] nobilissime] illustrissime **B**; Transylvanie] **Sz**; quantumlibet ... ingurgites] ubi in vastum se Turcarum bellum ingurgitaret **Sz**; eius] quorum **B** [41] Ita ... diffuentes] ita sunt isti molles, exanimati, ita luxu diffluunt **Sz** [42] ut ... possint] *om.* **B** [43] a prisco ... moribus] ab illo Hectore **B**; possint] possent **B** [44] necessarias videant] necessarias propter similitudines videant **B**; e fungeno ... argumento sunt] qui autem castra sequi volent, illis non fungorum more capite se totos tegere, non umbracula pileorum lateque patentes causiarum lacinias gestare (quibus uti omnibus fere ubique hodie mos est) sed pulverem et solis aestum omnesque castrenses molestias perferre est necesse. **B**; [45] pulverem ... sunt] pulverem et solum (!) ferre non possunt, pilei quos popularim gestant argento (!) sunt **Sz** [47] Deinde] *om.* **Sz**; fide] vide **B**; ingentem ... sitim] ingentem ubique regnare habendi sitim **B** [49] adeo ... inveniant] adeo ut alter animam etiam venum exponeret si licitatore[m] inveniret. **B**; Si quid ... converterent] Si quibus inesset aliquid animi et virium, profecto illas ad sua tutanda aliter convertere deberent. **B** [51] videamus] videmus **Sz**; videre est **B**; vel ... curent] ubique vel domestica mala curentur **B**; vel ad sua mala propulsanda impares eos esse **Sz** [52] se ne] se complures ne **B**; iactitant] iactant **B, Sz**; animi] **B, L** *om.*; [53] Unum ... ratio] Potissima nunc bellandi ratio **B**; bellique gerendi] gerendarum rerum **Sz**; [54] lenociniis] coloribus **L**; *om.* **B** [55] quibus ... insinuarunt] *om.* **B** in] *om.* **B, Sz** [56] tractant et] *om.* **B, Sz**; Pro his ... denunciant] *om.* **L, B** [59] clarissima ... quam] clarissimum olim Ungariae regnum triste quidem ad recordationem exemplum sed ad documentum memorabile, cuius primariam urbem Budam, adeoque totam Un-

riam **Sz**; [60] funeste] triste **B** [61] pestilentissima ... ambitio] dissidium Christianorum **B**; primi] *om. Sz* [62] nuptiarum ... frivolis] *om. B*; pactis] punctis **Sz**; liberam ... potestatem] libera eligendi regis potestate **B** [63] eripere ... regem] impedita, Joannes rite et legitime electus rex **B**; [64] ac nefas] *om. B*; frustra] *om. Sz*; spoliati] exutus fuit **B** [65] perfugium praebuisset] receptum dedisset **Sz** [66] Hungariae] *om. Sz*; [67] idem] *om. B, Sz*; Ferdinandus] *om. Sz*; Ferdinandus rex **B**; machinatus] molitus **B**; erat] fuerat **Sz**; eius] ipsius **B, L**; [68] infantem] insontem **L**; fortissimus bellator] *om. B* [71] Quae ... libido?] *om. B*; tanta ... sorbendi] tanta regna et populos vastandi evertendique sitis, tam plena **Sz** [72] Et ... defendant?] Videmus nunc etiam reliquiae florentissimi Hungariae Regni qua dexteritate quibusque praesidiis defendantur **B** [75] Germanus] vicini **B**; in ... regnum] *om. Sz*; exercens] *om. B, Sz*; proterit ... diripit] exercent, proterunt, vastant, diripiunt **B** [77] cupidus] *om. B, Sz* [78] intergerino] **Sz**; integerrimo **B, L**; curant] vident **Sz**; [79] sua ipsorum] *om. B*; sua **Sz**; [80] suscipere posse] suscepturos **B** [81] quanta ... mole] Imperator Romanorum quantisque donariis **B**; quanta ... pondere **Sz**; quidem ... suppliciter] *om. B, Sz* [82] Caesare] *om. B*; redemant] redemerit **B**; ad ruborem ... traducerent] *om. B*; ad pudorem, eo omnino proposito ... traducere possint [85–91] Iam ... innitentibus] Quid vero auxilii ab aliis remotioribus vel a viciniore sperare possitis? Austria, Philippi Hispaniae et Galliae regum ac aliis aliorum rebus distractis, vos ipsi facile iudicare potestis. **B** [85] Germanos] Germanum **Sz**; occupatos] occupatum **Sz** [86] sunt intenti] est intentus **Sz** [87] et quidem] *om. Sz*; [88] imprimis] *om. Sz*; ut] si **Sz** [91] et auxilii] *om. L, B*; Germanus] extranei **B**; [92] moliretur] *om. L, B*; quis putet] putemusne **Sz** [93] eius] eorum **B**; fore] *om. B, L*; cum] *om. L, B*; tulerit] postulaverit **B**; [94] periclitanti Transylvaniae] *om. L, B*; fore] futurum **Sz**; Tartarus] Tatar **Sz** [95] vastabit ... omnia] *om. Sz*; tum miles] tunc **Sz**; Germanus ... morbo] tunc extraneus miles lento gradu ad salutem vois ferendum veniens? Et si venerit, enectae morbo semilegiones **B** [96] irrepens ... morbo] approperans? Et si approperat enecta fame et morbo semirequirit (!) quae illi vacat **Sz** [98] deglubendosque... esse] quam bellandum in provinciam infundetur ac tunc tandem provincia sentiet se testudine leporem victam esse. **Sz** [100] praesidiis positi] fortalitiis pro praesidio positi **B**; sane] *om. L, B* [101–138] Praeterea ... affinis carissime] Ad demonstrandum autem, quam res sit periculi plena, exterorum promissis niti et quam facile pacta ac foedera firmiter etiam et sancte inita dissolvi sint solita, meminit idem Maximilianum archiducem jure belli per Polonos captum, quanta (intercedentibus pro se sponsoribus Summo Pontifice Romano, Rudolpho Caesare et aliis principibus Christianis) Polonis dum liberari ex captivitate voluisset, pollicitus fuisset, ea tamen omnia in cassum abiisse: praeterea in quantum discrimen devenerit Joannes primus Hungariae rex initis cum Ferdinando pactis, Turcis postea propalatis: denique Divus Stephanus Poloniae rex patruus tuus, affinis charissime **B** [102] Austriae] *om. Sz*; a nobis] *om. Sz* [103] custodia] vinculis **Sz** [104] quae non] *om. Sz*; salvum illum] solum eum **Sz**; Intercessit ... pontifex] *om. Sz*; [105] et] *om. L*; frater germanus] *om. L* [106] spondentes] *om. Sz*; nos ... conveneramus] ambae partes convenerant **Sz** [107] illum] *om. L* [108] ac bonitate] *om. L*; [109] ac salutem] *om. L*; nihil ... attentaturum] *om. Sz* [110] Punica imo] *om. L*; [111] fratrum suorum] illorum **Sz**; destituit] fregit **Sz**; sacramento ... subduxit] vadimonium deseruit, ac promissis quibus se obligaverat, se abduxit. **B** [118] ullum eorum] horum unum **L** [119] potuit] potest **L** [121] Ad haec] Ad hoc **V** [123] proclivioresne] proclivere ne **L** [126] pepigerat] depigerat **L** [132] et foederis] *om. L* [133] induceret] adduceret **L** [135] intricationibus] insinuationibus **V** [139] ac] *om. B* [141] afflictiae ... regni] afflictam fortunam oppressum regnum **V** [142] suae] *om. B* [144] visceribus] viscere **V** [148] unice illum] eum **B** [148–157] Haec ita ... paratus fuisset] Haec tam sincera, secreta, Christiano autem orbi utilis, salutaris ac honesta consultatio (fortassis ut ereptum

Maximilano Archiduci per Stephanum Bathoreum Poloniae sceptrum ultum iri possit) delata ipsius Divi Stephani regis manu imperatori Turcarum detecta est. Nec leviter sane tum regia eius maiestas, tum universus regni Poloniae status eo nomine erant periclitati, unde optimus rex tantam animi aegritudinem conceperat, ut nisi Deo aliter visum fuisset, paratus fuerit propterea vitam cum morte commutare **B** [159] et ... iniquitatem] iamque eam **B**; [160] pontificem maximum] summum pontificem Romanum **B** [161–162] ipse ... clausisset] Maximilianus tempestivo obitu diem clausisset **B** [162] repentino] tempestivo **V** [164] luctandum] luctari **B** turbari **V** [165–167] ut ... sunt verba] quam epistolam adhuc servo **B** [168–176] Putasne igitur ... certe ubi] sed fac extraneos tibi vel maxime sinceros futuros, circumspice, ne dum auxiliatorem invocas, inimicum experiaris, dum enim **B** [170] seducunt] inducant **V** [179] tandem] ita **B**, **V**; bellorum] belli **B**, **V** [180] Turcae] Turcis **B**; Germano] vicinis **B** [182] coniicias] adducas **V** [183–186] ne hoc ... quod certissimum] hoc tam mihi quam aliis certum exploratumque est, ab initio Provinciae tuae gravem aemulum competitorumque fuisse Germanum **B** [183] ne hoc] ne dum **V** [186] Germanus] *om.* **B**; summisque ... contendit] *om.* **B**; [187] tibi ... machinatio] tibi ereptam illi traderet regendam: cuius conatus parum abfuit **B** [189] machinatus ... pridem] ipsum **B** [190] Bekes] Beckies **L**; ipseque idem] *om.* **B**; caesar] ipse **B** [191] nondum] *om.* **B** [192–193] fraude ... faceret] attentavit **B** [193] hodie] hactenus **B**; [194] movet] movit **B**; quid non ... adiungat] ut Transylvaniam Turcarum beneficio suae potestati adiungat **B** [196] duplicatumque triplicatumque ipsi] duplicatum ipse **B** [200] consularum] ac] ei **B** [201] caespitem aliaque] cassidem, aliaque **B**; [202] instrumenta] causa **B** [203] captandum] explicandum **B**, **V** [204] Turcam] illum **B** [205] esse sum author] statuo **B**; caelestium] coelitem **B** [209–211] amicorum ... censeo] amicorum ac foederatorum regum deprecatione et ministerio eorum, qui non nihil apud illum possunt, utendum reor **B** [214] qui ... procurasse] ut eo ... deprecatore ... procuraret **B** [217] ad ... criminis] ad reconciliandum offensaeque crimen **B**; offensionisque **V** [221] ferme] pene **B**; illa mediante] illius interventu **B** medio eius **V**; quidem ... utendum] ut quamprimum compelles, eiusque opera utaris **B** ut quamprimum tibi requirendam eiusque opera utaris **V**; [222] velit ... dabit] volet, in effectum deducet **B** velit, profecto effectui dabit **V** [224] eius] suam **B** [225] neque ... gravior] aut gravior aut iustior **B** [227] vero *om.* **B** [228] participatio] consortio **B**; Spem] do] Spondeo **B** [230] Saltem] Caetera **B**, **V** [231] vetus ... notitia] iam pridem vetus ac sancta amicitia **B** iam pridem ... notitia **V**; ob quam] quapropter **B** ob quae **V** [232] confidentia] cum fiducia **B**, **V**; eius] illius **B**, **V**; [233] ipsa] illa **B** [234] proveniant] provenire possint **B**; tu ipse] tute **B** [235] pro ... primatum] per avaritiam primorum **B**, **V** [236] elevabitur] alleviabitur **L** [240] et quod multum est] quodque maioris momenti est [241] perfidi] ac] *om.* **B** [243] eiusmodi] huiusmodi **B**, **V**; [244] enim] autem **B** [252] velificabunt] studebunt **B**, **V** [253] assurgat et florebit] assurgat et floreat **B**, **V**; [254] prompta] pro te **B**, **V** [257] et quod ... conciliati] Nec minus pensi habendum est, quod hac via diuturnae suspiciones, quibus nonnulli extranei et **B** [259] detrahentur] detergentur **B**; variae] vanae **V**; [260] amovebis ... viderint] remove atque propulsare poteris, si videant ac sciant **B**, **V** [261] autem] compendio **B** [262] compendium] *om.* **B**; natu et summa] gravi ac sancta **B**, **V** [263] summam ... insimul] summum huius voti consequendi desiderium cumulum insuper **B**; desiderium] voluntatem **V** [268] ad ... imperatorem] Turcarum imperatori **B** [272] caesare] imperatore **B** [273] coronam] corollam **B**, **V** [274] puellari] iuvenili **B** [275] dominae ... coniugi] coniugi Amurathis **B**; illius munera] *om.* **B** [277] officiorumque necessitudinem] mutuae amicitiae necessitudinem **B** [278] offensionem] eius indignationem **B**; siquid] quae **V** [279] patet] putes **V**; [280] amicis] annuis **L**; urgenda] requirenda **L**; [281] contendend-

tibus] conatibus **B** [282] Postremum ... volo] Postremo, ut in compendium referam, quae volo **B** [284] vel] etiam **B**

PETNEHÁZI, GÁBOR

***Exemplum et prudentia. La «lettre de Cassandre» [censurée]
de Jan Zamoyski à Sigismond Báthory (1593)***

Fin août 1593, Jan Zamoyski (1542–1605), grand chancelier de Pologne adresse une lettre au prince de Transylvanie, Sigismond Báthory. Il s'agit d'une lettre dans laquelle l'homme d'Etat polonais tente de dissuader le prince de s'allier aux Habsbourgs et d'entrer en guerre contre les Ottomans. La lettre en question figure dans l'*Histoire de Transylvanie* composée par Farkas Bethlen (1639–1679), mais dans une forme tronquée ou modifiée : Bethlen – ou l'éditeur du texte, son neveu, Alexis Bethlen – a soit transformé, soit supprimé les lignes et les paragraphes critiques à l'égard de la maison des Habsbourgs. Dans mon étude, je republie le texte original (fondée sur une copie de 17e siècle) de la lettre et sa traduction hongroise. Je me propose aussi d'examiner l'argumentation, fondée sur l'usage de l'*exemplum* et de l'*historia*, à laquelle Zamoyski a recours dans son texte.

Keywords: cultural history, 16th century; political history, Jan Zamoyski; Sigmund Báthori; exemplum